

ΔΗΜΗΤΡΗ Γ. ΑΕΤΣΙΟΥ

Η «ΕΚΘΕΣΙΣ ΚΕΦΑΛΑΙΩΝ ΠΑΡΑΙΝΕΤΙΚΩΝ»
ΤΟΥ ΔΙΑΚΟΝΟΥ ΑΓΑΠΗΤΟΥ.
ΜΙΑ ΣΥΝΟΨΗ ΤΗΣ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ
ΤΟΥ ΙΟΥΣΤΙΝΙΑΝΟΥ ΓΙΑ ΤΟ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΟ ΛΕΙΩΜΑ

1. Εισαγωγή

Μια εικόνα της ιδεολογίας του 6ου αι. μ.Χ. παρουσιάζεται σε τρεις κυρίως από τις πηγές της εποχής, που θα μπορούσαν να θεωρηθούν συγγράμματα με πολιτικό βασικά περιεχόμενο: α) το ανώνυμο αποσπασματικό έργο «περί Πολιτικής Επιστήμης», που ο Α. Μαι ταύτιζε με το έργο του Πέτρου Πατρικίου «περί Πολιτικής Καταστάσεως», ενώ ο Κ. Krumbacher το θεωρούσε τρίτο αυτοτελές έργο του συγγραφέα¹, β) το έργο του Ιωάννου Λυδού «περί αρχών της Ρωμαίων Πολιτείας» (De magistratibus Populi Romani), που είναι παρουσίαση των διαφόρων αξιωμάτων της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, από την

1. Για το «περί Πολιτικής Καταστάσεως» συγκεντρωμένες, έγκυρες και πρόσφατες πληροφορίες Η. H u n g e r, Die Hochsprachliche Profane Literatur der Byzantiner, HAW, XII 5.1, München, 1978, том. II, σ. 427. Κείμενο Α. Μαι, Scriptorum veterum nova collectio, Roma 1827, vol.II, σ. 590 κ. π. Πρβλ. επίσης Κ. K r u m b a c h e r, Geschichte der byzantinischen Literatur von Justinian bis zum Ende des Oeströmischen Reiches (527-1453) HAW, München 1897², για τον Π. Πατρίκιο, σσ. 237 κ.π. Ειδικά για το «περί Πολιτικής Επιστήμης», σ. 239, όπου και η πληροφορία και ότι σώζεται αποσπασματικό σ' έναν παλιμψηστο κώδικα της βιβλιοθήκης του Βατικανού η διάκρισή του από το «περί Πολιτικής Καταστάσεως». Αξιόλογες παρατηρήσεις για τη σημασία του έργου και βιβλιογραφικές αναφορές Η. - G. B e c k, Res Publica Romana, vom Staatsdenken der Byzantiner, Sitzungsberichte der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, philos. - hist. Klasse, Jahrgang 1970, Hf. 2, Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, München 1970, ιδιαίτερα σ. 18. Ανάλυση του έργου Α. P e r t u s i, I principi fondamentali della Concezione del Potere a Bisanzio, Bulletino dell' Istituto storico Italiano per il Medio Evo et Archivio Muratoriano, Roma 80 (1968), σσ. 1-23. Το «ανώνυμο» αυτό έργο και τη θέση του στην ιστορία των πολιτικών ιδεών εξετάζει διεξοδικά ο G. F i a c c a d o r i, Intorno all' Anonimo Vaticano «ΠΕΡΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗΣ ΕΠΙΣΤΗΜΗΣ», La Parola del Passato, Testi e Monumenti, Fasc. 185, Napoli 1979, σσ. 127-147 (ανάτ.). Την απόδοσή του στον Πέτρο Πατρίκιο, που βασίζεται στον Κ. K r u m b a c h e r, σχολιάζει ιδιαίτερα στη σ. 131, σημ. 13.

αυτοκρατορική εποχή μέχρι τα χρόνια του Ιουστινιανού, και προσφέρει χρήσιμο υλικό αρχαιογνωσίας¹, και γ) το έργο του Διακόνου Αγαπητού «Ἐκθεσις κεφαλαίων παραινετικῶν», που χαρακτηρίζεται συχνά «σχέδη βασιλική» και κατατάσσεται σε μια κατηγορία ομοειδῶν λογοτεχνικῶν προϊόντων².

Το μικρό έργο του Αγαπητού αποτελεί αντιπροσωπευτική σύνθεση των συγχρόνων πολιτικῶν ιδεῶν στο Βυζάντιο του βου αι. και γι' αυτό θεώρησα σκόπιμο να ασχοληθῶ μαζί του, παρόλο που δεν μπορεί να θεωρηθεῖ πρωτότυπο και οὔτε επεξεργάζεται ή εμπλουτίζει το παραδοσιακό υλικό. Απ' την άποψη αυτή πρέπει εξ αρχῆς να τονιστεῖ ὅτι ὁ συγγραφέας εἶναι ἐλάχιστα δημιουργικός.

Στο πρώτο μέρος εξετάζονται προβλήματα που αφορούν το πρόσωπο του συγγραφέα, τῆ δομῆ του έργου και τῆ θέση του στα πλαίσια τῆς λογοτεχνικῆς ομάδας των «αυτοκρατορικῶν κατόπτρων». Στο δεύτερο τμήμα τῆς εργασίας θα εξεταστοῦν σημεῖα του περιεχομένου που παρουσιάζουν ενδιαφέρον, διαλεγμένα με κριτήρια γενικότερης σημασίας, ὅπως ὁ παραδοσιακός χαρακτήρας του συγκεκριμένου στοιχείου, οἱ ιδεολογικῆς ἢ κοινωνικῆς προεκτάσεις του κ.τ.λ. Τέλος θα ακολουθήσει αναφορά στις σχέσεις του κειμένου με προγενέστερα ἢ μεταγενέστερα λογοτεχνικά έργα.

1. Συγκεντρωμένες πληροφορίες για τὸ συγγραφέα R.E., XIII 2, p. 2211 π. Στοιχεῖα για τὸ Λυδὸ και τὸ έργο του H. H u n g e r, στο ἴδιο, I σ. 250 και K. K r u m b a c h e r στο ἴδιο, 237, 376. Τὸ κείμενο του έργου στην κλασσικὴ έκδοση *Johannis Lydi de Magistratibus Populi Romani* ed. R. Wuensch, Stutgardiae in aedibus B. G. Teubneri. Ἐκδοση με ἀγγλικὴ μετάφραση T. F. C a r n e y, *John the Lydian on the Magistracies of the Roman Constitution*, Lawrence, Kansas 1971. Κριτικὴ Ἐκδοση με ἀγγλικὴ μετάφραση και κατατοπιστικὰ σχόλια πρόσφατα ἀπὸ τον A. G. B a n d y, *Johannes Lydus on Powers or the Magistracies of the Roman State*, the American Philosophical Society, Philadelphia 1983.

2. Για τὸν Αγαπητὸ R.E., I 1, p. 734. K r u m b a c h e r, στο ἴδιο, σσ. 456-57, ιδιαίτερα δε H u n g e r, στο ἴδιο, τόμ. I, σ. 157 κ.π., ὅπου παρουσιάζεται ἀναλυτικὰ ὁ συγγραφέας και τὸ έργο του, που κατατάσσεται στο λογοτεχνικὸ εἶδος των «αυτοκρατορικῶν κατόπτρων», με ἐκτενεῖς βιβλιογραφικῆς αναφορές. Ἡ μοναδικὴ έκδοση του έργου P.G. 86/1, 1164-1186. Ὁ ὅρος «σχέδη» και ἐιδικότερα «σχέδη βασιλική» για τὸ συγκεκριμένο έργο συναντιέται περισσότερο στην ἰταλικὴ βιβλιογραφία. Χαρακτηριστικὸς εἶναι ὁ τίτλος τῆς ἐκτενούς μονογραφίας του B e l l o m o για τὸ έργο του Αγαπητού. Οἱ Ἰταλοὶ χρησιμοποιοῦν συχνὰ τὸν ὄρο μέχρι σήμερα για τὸ έργο του Αγαπητού και ἄλλα παρόμοια λογοτεχνικά προϊόντα. Πρβλ. R. R o m a n o, *Un' inedita parafrasi metabizantina della Scheda Regia di Agapeto Diacono*, *Atti dell' Accademia Pontaniana, Nuova Serie XXII* (1973), σσ. 235-249. Του ἰδίου *Note alla Parafrasi della Scheda Regia di Daniele di Patmos*, *Annali della Facoltà di Lettere e Filosofia dell' Università di Napoli XV* (1972-73), σσ. 63-69. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι ἡ F. T u s c o εἰσάγει για τὸ έργο του Αγαπητού και τὸν ἑλληνικὸ ὄρο «Σχέδη Βασιλική» στην πρώτη γραμμὴ του ἀρθρου τῆς, *Del l'edizione degli scoli alla Scheda Regia di Agapeto Diacono*, *Κοινωνία*, τομ. 2, Portici 1978, σσ. 199-210. Τὸ ἀρθρο παρέχει τὴν ἐκτενέστερη και πιὸ πρόσφατη βιβλιογραφία για τὸ συγγραφέα και τὸ

2. Ο Αγαπητός, το πρόσωπο και το έργο

Η διεξοδικότερη ειδική εργασία για το έργο του Αγαπητού εξακολουθεί να είναι μέχρι σήμερα το βιβλίο του A. Bellomo του 1906¹. Ο Bellomo εξετάζει

έργο (ο.π., σ. 199) και η κ. Tusco σωστά επισημαίνει εξ αρχής ότι η χειρόγραφη παράδοση του έργου δεν έχει μελετηθεί συστηματικά και πρέπει να ελκύσει την προσοχή των μελετητών (ο.π. «La tradizione manoscritta della Σχέδη Βασιλική di Agapeto Diacono per l'Imperatore Giustiano non è stata finora oggetto di uno studio sistematico e definitivo ed è più che urgente riproporla all'attenzione degli studiosi»). Είναι ενδιαφέρον ότι η «Έκθεση» του Αγαπητού βρίσκεται σ' έναν κώδικα μαζί με το «Περί Σχεδών» του Μανουήλ Μοσχόπουλου (ο.π., σ. 208).

Μερικές διευκρινίσεις για τον όρο «σχέδη» και τα λογοτεχνικά προϊόντα της σχεδογραφίας είναι ίσως απαραίτητες, αφού συχνά η «Έκθεση» του Αγαπητού κατατάσσεται στα έργα του είδους αυτού. Για το θηλυκό «σχέδη» παραδίδονται δύο κυρίως ερμηνείες: (α) *Tabella*, *Philyra*, *Tilia charta aliudve in quo scribimus sed proprie in quo scribimus extemporale aliquid*. Στον πληθ. «σχέδαι» στην ελληνική *extemporalis opera significabantur* (β) *Graecorum vulgus σχέδας vocat tabulas eas, quibus supputatores numeris scribendis utuntur* (οι ερμηνείες παρεμφερείς και στον *Thesaurus Linguae Graecae*, ab Henrico Stephano, vol. VIII και στον *Thesaurus Linguae Latinae a Roberto Stephano*, vol. IV). Νεώτερα λεξικά συμφωνούν κατά βάση μ' αυτή την ερμηνεία. *Σχέδη η*, φύλλον, πινακίς: πιθανώς παρελήφθη εκ της λατινικής, ενώ και τα λατινικά *scheda* και *scida* (εκ του *scindo*) απαντάσι παρά Κικέρωνι και Πλινίω (Henry Liddell και Rob. Scott, *Μέγα Λεξικόν της Ελληνικής Γλώσσης*, Μετ. Εσνοφώντος Μόσχου, εκδ. Ιωάννης Σιδέρης, Αθήναι 1929, τομ. IV, σελ. 271). Παρόμοια απόδοση και σε ξενόγλωσσα λεξικά. *Σχέδη draft hencedocument*. *Ανάλογη απόδοση και του τύπου σχέδος* (G.W.H. Lampe, *A patristic greek Lexikon*, Oxford at the Clarendon Press). Είναι ενδιαφέρουσα η ερμηνεία που το ταυτίζει, στη βυζαντινή χρήση του, με το *σχέδιο*, καθώς και η διάκριση μεταξύ σχέδης και σχεδους στην ελληνική και λατινική χρήση των λέξεων. *Σχέδη etwas aus dem Stegreif gefertigtes wie σχέδιον*, Ann. Conn. 15, p. 485. In der Bedeutung *Tafel*, *Blatt* darauf *zuschreiben oder zurechnen*, findet sich *σχέδος*, dagegen hat das lateinische *Scheda* und *Scida* diese Bedeutung schon bei Cicero und Plinius (*Handbuch der griechischen Sprache*, von Franz Passow). Η διάκριση είναι σημαντική και συμφωνεί με την εκδοχή που προβάλλει ο *Thesaurus Linguae Graecae* για το «σχέδαι», *quo verbo potius extemporalis opera significabantur* (ο.π.).

Η ερμηνεία αυτή καθώς και εκείνη που προτείνει ο *Thesaurus Linguae Latinae* για ένα χωρίο του Μαρτιάλη (*scheda pro libris monumentalisque literarum*, Mart. lib. 4, 89, ο.π.) θα ήταν ίσως οι πιο πρόσφορες, που θα επέτρεπαν να αποκληθεί «σχέδη» και η έκθεση του Αγαπητού. Εντούτοις οι μεταφραστές του Μαρτιάλη προτιμούν στο σημείο αυτό την απόδοση «φύλλο» και επισημαίνεται ότι το *summa scheda* θα πρέπει να αντιστοιχεί στο επίγραμμα με το *prima pagina* (Πρβλ. *Martial Epigramme*, *Eingeleitet und im Antiken Versmass übertragen von Rudolf Helm*, Artemis Verlag, Zürich und Stuttgart. *Martial Epigramme ausgewählt, übersetzt und erläutert von Harry Schnur*, Philipp Reclam, Stuttgart). Ο Krumbacher, στο ίδιο, σσ. 590-593, κάνει λόγο σύντομα για μιá κατηγορία έργων, που τη χαρακτηρίζει *σχεδογραφία*. Τα έργα αυτά ήταν διδακτικά εγχειρίδια χαμηλής ποιότητας, που αποσκοπούσαν να δώσουν στοιχειώδη γραμματική γνώση.

1. Antonio Bellomo, *Agapeto Diacono e la sua Scheda Regia*, Avellino & Co., Bari 1906.

αναλυτικά την πατρότητα του έργου και καταλήγει να αποδώσει τη συγγραφή σ'ένα μοναχό της μονής του Αγ. Σάββα στο Σινά¹. Η ταύτιση αυτή, την εποχή εκείνη ήδη, αμφισβητήθηκε έντονα από τον K. Praechter, που απέκλεισε για πιθανό συγγραφέα τον Αγαπητό του μοναστηρίου του Σινά, δείχνοντας ότι έπρεπε να είχε πεθάνει το 519². Ακόμη και σήμερα δεν είναι δυνατό να προσδιοριστεί ακριβώς το πρόσωπο του συγγραφέα³ και θα πρέπει να περιοριστούμε στις ελάχιστες πληροφορίες, που προέρχονται από το ίδιο το έργο. Ο συγγραφέας αυτοχαρακτηρίζεται στην ακροστιχίδα «Αγαπητός ο ελάχιστος Διάκονος» και στο προοίμιο μιας ομάδας χειρογράφων προσδιορίζεται πιο συγκεκριμένα «Διάκονος της αγιωτάτης του Θεού Μεγάλης Εκκλησίας»⁴.

Με κάποια βεβαιότητα λοιπόν μπορούμε να θεωρήσουμε για συγγραφέα ένα Διάκονο Αγαπητό-πιθανότατα Διάκονο στην Αγία Σοφία - για τον οποίο όμως δεν υπάρχουν άλλες σίγουρες πληροφορίες, εκτός από μια αβέβαιη, μεταγενέστερη παράδοση, που τον θέλει δάσκαλο του αυτοκράτορα⁵.

Το σωζόμενο έργο με το όνομα του Αγαπητού περιλαμβάνει 72 σύντομα, λίγες γραμμές το καθένα, κεφάλαια. Η Ιστορία της Λογοτεχνίας το κατατάσσει σε μια ομάδα έργων πολιτικής φιλολογίας και ηθικής φιλοσοφίας, που είναι πολυάριθμα, ιδιαίτερα προς το τέλος του Μεσαίωνα. Το βραχύτατο αυτό έργο είναι ένα σύγγραμμα της εποχής του Ιουστινιανού, που επηρέασε βαθιά το μεταγενέστερο κόσμο και η επίδρασή του φτάνει ως την εποχή του ανθρωπισμού⁶. Η καθαρή γλώσσα του και ο πλούτος των εκφραστικών και ρητορικών σχημάτων το έκαναν ιδιαίτερα αγαπητό και χρησιμοποιήθηκε και για σχολικό εγχειρίδιο⁷.

Το όνομα του Ιουστινιανού στην ακροστιχίδα μας δίνει μια αφετηρία για χρονολόγηση. Εντούτοις και η χρονολόγηση του έργου έχει προκαλέσει συζητήσεις και εδώ θα περιοριστούμε να παρουσιάσουμε μονάχα τα συμπεράσματα της σχετικής επιστημονικής αρθρογραφίας. Με επιχειρήματα που πηγάζουν από

1. Ο.π., σ. 136 κ.π. και σημ. 150.

2. Πρβλ. K. P r a e c h t e r, Kritische Besprechung von Antonio Bellomo, BZ 1908, σσ. 152-164. Για το ίδιο πρόβλημα S i m o n V a i l l é, 'Echos d' Orient 10 (1907), σσ. 147 π.

3. Πρβλ. το πρόσφατο άρθρο του I h o r S e v c e n k o, Agapetus east and west the fate of a byzantine «Mirror of princes», Rev. Et. sud - est Europ., 1978, σ. 3.

4. Ο πρώτος χαρακτηρισμός περιλαμβάνεται στην ακροστιχίδα του έργου. Τον εκτενέστερο βρίσκουμε σε μια ομάδα χειρογράφων, που είναι μεταγενέστερα του 14ου αι.

5. J o h a n n e s I r m s c h e r, Das Bild der Untertanen im Fürstenspiegel des Agapetos, Klio, Bd. 6 (1978), Hf. 2, σσ. 507 κ.π.

6. K. K r u m b a c h e r, στο ίδιο, σ. 456.

7. Τη σχολική χρήση του επισημαίνει ο Krumbacher, ο.π., σσ. 457, 591. Η κ. Νικολοπούλου, στη Διατριβή της για τα Σχολικά Βιβλία την Εποχή της Τουρκοκρατίας, που κατατίθεται σύντομα στη Φιλοσοφική Σχολή του Παν. Αθηνών, διαπραγματεύεται αναλυτικά και με συγκεκριμένα παραδείγματα τη σχολική χρήση της «Εκθεσης».

το περιεχόμενο του έργου¹, ο J. Sevckenko υποστηρίζει ότι είναι ασφαλέστερο να θεωρηθεί χρόνος συγγραφής του έργου η βασιλεία του Ιουστινιανού Ι παρά η εποχή του Ιουστινιανού ΙΙ². Το έργο θα πρέπει να κυκλοφόρησε στο διάστημα αμέσως μετά την ανάρρηση του Ιουστινιανού στο θρόνο. Αυτό συμφωνεί και με την παρατήρηση του P. Henry ότι «ο αποδέκτης θα πρέπει να είχε περιβληθεί την αυτοκρατορική εξουσία»³ και δίνει συνεπώς το έτος 527 σαν *terminus post quem* για τη συγγραφή. Το κεφάλαιο 72 δίνει αντίστοιχα το έτος 548 για *terminus ante quem*, εφόσον δεν υπάρχει πλέον καμιά αμφιβολία για τη χρονολογία του θανάτου της Θεοδώρας⁴. Η έκταση των 72 κεφαλαίων ποικίλει, από 4 μέχρι 10 γραμμές, και το έργο σκιαγραφεί με τρόπο λαϊκό και διάφανη προπαγανδιστική αποτελεσματικότητα την προσωπικότητα του ιδεώδους ηγεμόνα.

3. Παράδοση του κειμένου - Έκδοση

Ο Bellomo ασχολήθηκε με την κριτική του κειμένου στο πρώτο μέρος του βιβλίου του, αφιέρωσε 40 περίπου σελίδες σε διεξοδική συζήτηση των προβλημάτων της χειρόγραφης παράδοσης του έργου και έκανε σημαντική προεργασία για μια κριτική έκδοση⁵. Η «Έκθεση» παραδίδεται σε 87 κώδικες, στους οποίους θα πρέπει να προστεθούν 20 περίπου «codices recentissimi» (XVIII-XIX αι.)⁶ και είναι πιθανό να υπάρχει ένας σημαντικός ακόμα αριθμός, γύρω στους 20 κατά Sevckenko⁷. Όλα τα χειρόγραφα χρονολογούνται σε νεώτερη σχετικά εποχή, από το 15ο ως το 18ο αι., και ως εκ τούτου δεν μπορούμε να κρίνουμε, με βάση τη χειρόγραφη παράδοση, αν πρόκειται για μια τεχνητή λογοτεχνική σύνθεση ή για έργο που αναφερόταν σ' έναν συγκεκριμένο αυτοκράτορα. Μια σλαβική παραλλαγή, με αποσπάσματα του Αγαπητού που περιλαμ-

1. Ο συγγραφέας εννοεί τα κεφ. 17 και 34, που υποδηλώνουν ότι ο Αυτοκράτορας, στον οποίο απευθύνεται η έκθεση, είχε περάσει από διάφορες βαθμίδες της κρατικής ιεραρχίας, ενώ αυτό δεν ισχύει για τον Ιουστινιανό ΙΙ. Στο ίδιο, σ. 4.

2. Ο.π.

3. P. Henry III, *A mirror for Justinian, The Ekthesis of Agapetus*, GRBS 8 (1967), σσ. 281-308. «It is clear from several of the aspects that the addressee is understood to be already in possession of the imperial title», σ. 283.

4. Ο Bellomo τοποθετούσε λαθεμένα το θάνατο της Αυγούστας στο έτος 563, στο ίδιο, σ. 127. Για το θάνατο της Θεοδώρας σαν *terminus ante quem* για τη χρονολόγηση της Έκθεσης πρβλ. P. Henry, ο.π. Για την προσωπικότητα και το ρόλο της Αυτοκράτειρας γενικότερα Antony Bridge, *Aufstieg und Herrschaft einer byzantinischen Kaiserin*, Verlag P.W. Callwey München, όπου και η παλιότερη βιβλιογραφία.

5. Στο ίδιο, σελ. 13-49.

6. Ο.π. σελ. 13.

7. Στο ίδιο, σελ. 5

βάνονται σε Συλλογές Αποφθεγμάτων¹, είναι μάρτυρας μιας έμμεσης παράδοσης, που μας φέρνει πίσω ως τον 11ο αι. Η μοναδική διαθέσιμη έκδοση του έργου είναι, ακόμη και σήμερα, η έκδοση του Migne στην P.G.², που βασίζεται, σύμφωνα με τις εισαγωγικές παρατηρήσεις του εκδότη, όπως και οι προγενέστερες εκδόσεις, στην ελληνολατινική έκδοση του Banduri³. Βεβαίως είναι ελλιπής, αφού έχει λάβει υπόψη της μόνο δύο χειρόγραφα⁴, και φυσικά ξεπερασμένη και γι' αυτό είναι απαραίτητη και θα ήταν πολλαπλά χρήσιμη μια κριτική έκδοση.

4. Το αυτοκρατορικό κάτοπτρο

Σύμφωνα με τον K. Krumbacher⁵ και τον H. Hunger⁶, το έργο του Αγαπητού, που είναι αφιερωμένο στον Αυτοκράτορα Ιουστινιανό, ανήκει στο λογοτεχνικό είδος των αυτοκρατορικών κατόπτρων. Ο H. Hunger αποδοκιμάζει την άριστη χρήση του όρου «αυτοκρατορικά κάτοπτρα», χωρίς διακρίσεις επιμέρους ομάδων, και προσπαθεί να προσδιορίσει την έννοια με βάση ορισμένα ειδικότερα χαρακτηριστικά, χαράσσοντας διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στα εγκώμια και τα αυτοκρατορικά κάτοπτρα. Η βασική διαφορά ανάμεσα στις δύο κατηγορίες φαίνεται να είναι, κατά τη γνώμη του, ότι «στο αυτοκρατορικό κάτοπτρο ο συγγραφέας είχε τη δυνατότητα, εξ αιτίας της σχέσης του με τον αυτοκράτορα ή το διάδοχο, στον οποίο απευθυνόταν, να του δώσει σημαντικές συμβουλές ή να διατυπώσει σοβαρές προειδοποιήσεις»⁷. Στο σύνολο της Βυζαντινής Λογοτεχνίας χωρίζονται, πάλι κατά τον H. Hunger⁸, τα αυτοκρατορικά κάτοπτρα σε δύο ομάδες.

Τα έργα, που ο συγγραφέας εντάσσει στην πρώτη ομάδα, η «Έκθεση» του Αγαπητού, το ανάλογο παραινετικό έργο του Βασιλείου I προς το γιό του⁹

1. Ο Sevcenko επισημαίνει ότι μια σλαβική παραλλαγή του έργου δεν είναι νεώτερη του 1076 και ότι ορισμένα από τα αποσπάσματα που βρίσκονται στις Συλλογές χρονολογούνται νωρίς στον 11ο αι., στο ίδιο, σ. 5. Ακόμη υποστηρίζει άμεση εξάρτηση του μυθιστορήματος «Βαρλάμ και Ιωάσαφ» απ' τον Αγαπητό, αντίθετα με τον Praechter, ο.π.

2. P.G. 86/1, p. 1165-1186.

3. Ο.π., p. 1156.

4. «ex duabus manuscriptis regiis», ο.π.

5. Στο ίδιο.

6. Στο ίδιο, σ. 157.

7. Ο.π. «in den Fürstenspiegel war der Autor auf Grund seiner persönlichen Stellung zu dem angesprochenen Herrscher oder Thronfolger imstand echte Ratschläge zu erteilen und auch ernste Warnungen auszusprechen».

8. Ο.π., σ. 158.

9. «Βασίλειος ἔν Χριστῷ Βασιλεὺς Ῥωμαίων, Λέοντι τῷ πεποθημένῳ υἱῷ καὶ συμβασιτεῖ». Κεμ. P.G. 107, XXI - LVI. Η πατρότητα των παραινετικών αυτών κεφαλαίων για το νεαρό Λέοντα είναι αμφίβολη. Ιδιαίτερα το κεφ. 64 πείθει ότι δεν μπορεί να είναι συγγρα-

και τα «κατό κεφάλαια» του Αυτοκράτορα Μανουήλ ΙΙ¹ ξεχωρίζουν και με εξωτερικά και μορφολογικά κριτήρια. Απαρτίζονται από πολυάριθμα, μικρότερα ή μεγαλύτερα, σχετικά σύντομα όμως πάντα, κεφάλαια, εντάσσονται εμφανώς στην παράδοση της γνωμολογικής λογοτεχνίας και στην αρχή τους υπάρχει «μια χαρακτηριστική ακροστιχίδα, που απαρτίζεται από τα αρχικά γράμματα κάθε κεφαλαίου»².

Με τη δεύτερη ομάδα όμως τα πράγματα δεν είναι πάντοτε το ίδιο ξεκάθαρα. Εδώ γίνεται προσπάθεια να ενταχθούν σε ένα σύνολο συγγραφείς και έργα, που, ενώ έχουν συγγενές περιεχόμενο, παρουσιάζουν σημαντικές μορφολογικές διαφορές και θα ήταν ευκολότερο και ασφαλέστερο να τα κατατάξουμε στον ευρύτερο κύκλο της εγκωμιαστικής λογοτεχνίας³.

5. Σύντομη παρουσίαση του έργου

Στο έργο του Αγαπητού προβάλλονται στοιχεία χριστιανικής πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας, διανθισμένα με λαϊκά προπαγανδιστικά μοτίβα και συνδυασμένα με τη διδασκαλία και την παράδοση των ηγεμονικών αρετών. Κατ' επανάληψη και σε μεγάλη έκταση ο συγγραφέας διαπραγματεύεται την αντίληψη του «ελέω Θεού Ηγεμόνα» και στο πρώτο κίβλας κεφάλαιο τονίζεται η χρίση του Αυτοκράτορα από το Θεό, με την ακόλουθη ερμηνεία του συμβολι-

φίας ο Βασίλειος, για τη ρητορική ή σχολική μόρφωση του οποίου δεν υπάρχουν άλλωστε πουθενά πληροφορίες. H u n g e r, στο ίδιο, σ. 160.

1. Μανουήλ ΙΙ, Υποθήκαι Βασιλικής Αγωγής, προς το διάδοχο Ιωάννη VIII. Κειμ. Ρ. Γ. 156, 320-384. Στο έργο αυτό, που είναι και το εκτενέστερο, παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον η αναφορά στις υποχρεώσεις και τα καθήκοντα των υπηκόων, μια πτυχή που μόνον αμυδρά, από έμμεσες νύξεις, μπορεί να διαγνωστεί στο έργο του Αγαπητού. Την ίδια εποχή, ο Μανουήλ έχει συγγράψει ηθικοπολιτικές ομιλίες, ο.π. σ. 385-561, και την ενδιαφέρουσα προσφώνηση «ὡς ἐξ εὐμενοῦς ἄρχοντος πρὸς εὐνοὺς ὑπηκόους τοὺς ἐν ἀκμῇ», ο.π., σ. 561-564. Το ίδιο θέμα, τα καθήκοντα των υπηκόων, διαπραγματεύεται ο Θωμάς Μάγιστρος, Ρ.Γ. 145, p. 496-548, καθώς και ανέκδοτο έργο του Θεόδωρου ΙΙ Λάσκαρη. Η αντίληψη για το ρόλο των υπηκόων, ιδιαίτερα διατυπωμένη από αυτοκρατορική γραφίδα, είναι ένα εξαιρετικά ενδιαφέρον αντικείμενο και θα μπορούσε θαυμάσια να γίνει μέτρο σύγκρισης σαν η άλλη όψη του «αυτοκρατορικού κατόπτρου».

2. «Sie haben bezeichnenderweise je eine Akrostichis, aus den Anfangsbuchstaben der einzelnen Kapitel bestehend, aufzuweisen», Hunger., ο.π.

3. Ο.π. Ο συγγραφέας κατατάσσει σε μια ομάδα συγγραφείς, όπως ο Συνέσιος Κυρήνης, Θεοφύλακτος Οχρίδος, Νικηφόρος Βλεμμύδης κ.ά., έργα που διακρίνει αρκετή ανομοιογένεια. Ο όρος «αυτοκρατορικό κάτοπτρο» συναντάται στη δυτική λογοτεχνία απ' το 12ο αι. και χαρακτηρίζει ένα έργο που προορίζεται για διδασκαλία ή απευθύνει παραινήσεις στον Ηγεμόνα. Πρβλ. το άρθρο «Fürstenspiegel» στο RAC, 8, σσ. 555 κ.π. (P. Hadot, μετ. J. Engemann). Ο λατινικός όρος «speculum» σημαίνει κατά τον μεσαίωνα γενικά εγχειρίδιο. Στη μορφή «speculum regum» ή «speculum regale» απαντά για πρώτη φορά στον Gottfried von Viterbo και μετά στον Alvarus Pelagius και άλλους μεσαιωνικούς συγγραφείς.

σμού του αυτοκρατορικού σκήπτρου, που προβάλλει ο Αγαπητός: «το σκήπτρο της επίγειας εξουσίας έχει δωθεί στον αυτοκράτορα κατ' εικόνα του Ουρανού Βασιλείου» και ο συμβουλευτικός συγγραφέας και Διάκονος Αγαπητός συμπληρώνει την ερμηνεία του με την υποχρέωση του Ηγεμόνα να σέβεται πάντοτε το Θεό, που του έχει εγχειρίσει το σκήπτρο¹.

Η εικόνα διευρύνεται και με άλλα στοιχεία πολιτικής θεολογίας: η Απόλυτη εξουσία του Ηγεμόνα τον εξισώνει με το Θεό² και το Θείο νεύμα είναι η πηγή και το μέσο που τον έχει ανυψώσει στο αυτοκρατορικό αξίωμα³.

Δύο από τις κεντρικές πλατωνικές αρετές, δικαιοσύνη και σωφροσύνη, συναντώνται δύο φορές στο σύντομο έργο, ενώ οι υπόλοιπες δύο, ανδρεία και σοφία, μπορούν να ανιχνευθούν σε συνώνυμα ή περιφράσεις⁴. Το πλατωνικό ιδεώδες του φιλόσοφου - βασιλιά είναι υπόστρωμα μιας χριστιανικής ερμηνείας, χρωματισμένης με μια κολακευτική αποστροφή, που αξίζει να υπογραμμιστεί. «Στην εποχή μας έχει εμφανιστεί ο χρυσός αιώνας της ζωής, ο καιρός, κατά τον οποίο οι φιλόσοφοι ηγεμονεύουν και οι ηγεμόνες φιλοσοφούν» και η απαραίτητη ολοκλήρωση της χριστιανικής εκδοχής του μοτίβου, η βιβλική ρήση «αρχή σοφίας Κυρίου» (Παρ. 1, 7)⁵.

1. Κεφ. 1 «Τμῆς ἀπάσης ὑπέρτερον ἔχων ἀξίωμα, βασιλεῦ, τίμα ὑπὲρ πάντας τόν τούτου σε ἀξιώσαντα Θεόν, ὅτι καί καθ' ὁμοίωσιν τῆς ἐπουρανοῦ βασιλείας, ἔδωκέ σοι τὸ σκήπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας».

2. Κεφ. 21. «τῇ μὲν οὐσίᾳ τοῦ σώματος ἴσος παντὶ ἀνθρώπῳ ὁ βασιλεὺς, τῇ ἐξουσίᾳ δὲ τοῦ ἀξιώματος θμοιός ἐστι τῷ ἐπὶ πάντων Θεῷ».

3. Κεφ. 45. «Νεύματι Θεοῦ τὴν βασιλείαν λαβών, μίμησαι αὐτὸν δ' ἔργων ἀγαθῶν». «Ἡ ἐπίγεια δυναστεία» είναι «ομοίωσις τῆς ἐπουρανοῦ βασιλείας», δοσμένη στο βασιλιά «νεύματι Θεοῦ». Ἡ ἀπόψη αὐτῆ του Αγαπητοῦ είναι ἕνας «κοινός τόπος» τῆς βυζαντινῆς πολιτικῆς θεωρίας, που στηρίζεται στη θεολογικὴ σκέψη, και η θεωρητικὴ επεξεργασία του διαμόρφωσε το σχῆμα τῆς «ελέω Θεοῦ Βασιλείας». Ἐνδεικτικὰ σημειώνεται για το θέμα αὐτό η κατατοπιστικὴ μονογραφία του Fr. J. Dölger, Zur antiken und frühchristlichen Auffassung der Herrschergewalt von Gottes Gnaden, Antike und Christentum, Bd. 3 (1932), Aschendorf Verlag, München, σ. 117 κ.π. Είναι ενδιαφέρον ὅτι και ο Πέρσης μονάρχης εἶχε το αἶσθημα πως ἦταν εργαλεῖο του Θεοῦ και εκπλήρωνε θεϊκὴ ἀποστολή. Ἐπιπλέον η περιβολὴ του βασιλιά με την ἐξουσία ἀπὸ τη θεότητα ἀποτελεῖ ἕνα τυπικὸ μοτίβο τῆς περσικῆς τέχνης, στα ἀνάγλυφα ἀπ' τὴν ἀρχὴ τῆς δυναστείας των Σασσανιδῶν. Πρβλ. K.-H. Ziegler, Die Beziehungen zwischen Rom und dem Partherreich, ein Beitrag zur Geschichte des Völkerrechts, Wiesbaden, 1964, σ. 149 και ἰδιαιτέρα σημ. 49, ὅπου και παραπομπές σε σχετικὴ βιβλιογραφία.

4. Πρβλ. κεφ. 1, 18, 20, 33, 54, 66, 68.

5. Κεφ. 17. «Ἐφ' ἡμῖν ἀνεδείχθη τῆς εὐζωίας ὁ χρόνος, ὃν προεῖπέ τις τῶν παλαιῶν ἔσεσθαι, ὅταν ἢ φιλόσοφοι βασιλεύσωσιν ἢ βασιλεῖς φιλοσοφήσωσι· καὶ γὰρ φιλοσοφούντες ἠξιώθητε βασιλείας και βασιλεύσαντες οὐκ ἀπέστητε φιλοσοφίας. Εἰ γὰρ τὸ φιλεῖν σοφίαν ποιεῖ φιλοσοφίαν, ἀρχὴ δὲ σοφίας ὁ τοῦ Θεοῦ φόβος, ὃν ἐν τοῖς στερνοῖς ὑμῶν διὰ παντός ἔχετε, εὐδῆλον ὡς ἀληθὲς τὸ παρ' ἐμοῦ λεγόμενον». Το μοτίβο αὐτὸ τῆς «παγκόσμιας εὐδαιμονίας» (felicitas temporum) είναι τόπος που επαναλαμβάνεται στην πανηγυρικὴ λογοτεχνία. Ἐνδεικτικὰ πρβλ. H u n g e r, Hochsprachliche., I, σ. 121, ὅπου επισημαίνεται ἀνάλογο ε-

Το έργο του Αγαπητού, έργο πλούσιο σε ηχητικά και ρητορικά στολίδια, με φτωχό όμως φιλοσοφικό στοχασμό, πρέπει να καταταχτεί στα πρώιμα βυζαντινά έργα με προεξάρχοντα χριστιανικό χαρακτήρα. Όπως παρατηρεί και ο Β. Rubin¹, μεταξύ των άλλων, στο χριστιανικό λεξιλόγιο του συγγραφέα ανήκουν κυρίως οι τεχνικοί όροι «ελεημοσύνη» και «προσευχή» (κεφ. 58), «ελεείν» (κεφ. 51), «φιλοπτωχία» (κεφ. 60). Αυτό το πνευματικό κλίμα εκφράζουν πολύ περισσότερο η «ομοίωσις Θεώ» (κεφ. 3), η παράσταση της «ανθρώπινης ματαιότητας» (κεφ. 14, 71) και η σύλληψη της εξουσίας ως «κλίμακος» προς τον ουρανό (κεφ. 59, 72).

5.1. Επιλογή βασικών θεμάτων

Ο μοναδικός ίσως δεσμός που ενώνει τα 72 γνωμολογικά κεφάλαια του έργου είναι η ακροστιχίδα. Αντίθετα είναι δύσκολο να εντοπιστεί άλλος λογικός σύνδεσμος, που ενδεχόμενα συνέχει - ή θα έπρεπε να κατευθύνει - τη σκέψη του Διακόνου. Ο Αγαπητός δίνει την εντύπωση ότι δεν καθοδηγείται από τη σφαιρική σύλληψη ενός συνολικού έργου, αλλά επεξεργάζεται παραδοσιακά θέματα, από το χώρο της ηθικής κυρίως, επανέρχεται συχνά στο ίδιο θέμα, με μια άλλη εκδοχή, σ' ένα μεταγενέστερο, απομακρυσμένο σημείο², και γενικά δίνει διάφορες παραλλαγές ηθικών αντιλήψεων λαϊκού χαρακτήρα και καθημερινής πιθανότητας χρήσης.

Μια αποσπασματική παρουσίαση του υλικού αυτού είναι αναπόφευκτο να είναι μονομερής και όχι αντιπροσωπευτική. Επειδή ακριβώς η αποσπασματικότητα αυτή δημιουργεί τον κίνδυνο να μείνουν αδιευκρίνιστα ορισμένα προβλήματα, πρέπει να σημειωθεί ότι το άρθρο αυτό δεν επιδιώκει να αναλύσει το σύνολο του έργου και ότι θα εξεταστεί κυρίως ο τρόπος με τον οποίο εμφανίζονται

γκώμιο του ρήτορα Προκόπιου από τη Γάζα, στον Πανηγυρικό για τον Αυτοκράτορα Αναστάσιο. Η ευτυχία και η ευδαιμονία είναι ανταπόδοση στους ευνοούμενους του Θεού για την ευσέβειά τους και η αυτοκρατορική παράδοση έχει συνδυάσει στη θεωρία της για τον Ηγεμόνα τα τρία στοιχεία pietas - felicitas και victoria. Πρβλ. M. P. Charlesworth, Pietas and victoria, the Emperor and the citizen, The Journal of Roman Studies 33 (1943), σσ. 1-10. Με την απαγόρευση της Νεοπλατωνικής Σχολής των Αθηνών, οι εκπρόσωποι της Σχολής καταφεύγουν στην αυλή του Χοσρόη Ι και θεωρούν το Περσικό Βασίλειο πραγμάτωση της ιδανικής πολιτείας. Η ιδέα δηλαδή πλανιέται σ' ευρύτατο γεωγραφικό και πολιτισμικό χώρο. Πρβλ. J. I r m s c h e r, Palganismus im Justinianischen Reich, Klio 63 (1981), Ht 2, σσ. 683-688.

1. B. R u b i n, Das Zeitalter Justinians, Walter de Gruyter und Co. Berlin 1960, Bd. 1, σ. 428.

2. Π.χ. η παράσταση της Πολιτείας-Σκάφους και του Αυτοκράτορα-Κυβερνήτη κεφφ. 2 και 10, ευεργεσία, φιλανθρωπία και ευποιία, που έχουν κεντρική σημασία για την κατανόηση της σκέψης του Αγαπητού, κεφφ. 19, 23, 40 κ.α., κολακεία, κεφφ. 12, 22, 31 κτλ.

οι υπήκοοι στο έργο του Αγαπητού, θέμα που έχει ερευνηθεί λιγότερο και παρουσιάζει ίσως κάποιο διαφορετικό ενδιαφέρον¹.

Παραδοσιακό υλικό, συχνό στα διδακτικά έργα του Ισοκράτη, βρίσκεται διάσπαρτο στα κεφάλαια της «Έκθεσης» και οι ισοκρατικές επιδράσεις, άμεσες ή έμμεσες, έχουν ήδη ερευνηθεί². Το υλικό αυτό, ελληνικής και ελληνιστικής κυρίως προέλευσης, συμπληρώνουν χριστιανικά στοιχεία, με διατύπωση σταθερή και τυπική, όπως αποδεικνύει η έρευνα των πηγών³, και ελάχιστη πρωτοτυπία ή επεξεργασία και ανανέωση. Οι σχέσεις του έργου με τα αποφθέγματα της «Μέλισσας» του Αντωνίου, που αποδίδονται στο Φίλωνα, είναι ένα σύνθετο φιλολογικό πρόβλημα, που, παρά τη σχετική έρευνα, δεν επέτρεψε να διαφωτιστούν πλήρως οι αλληλεξαρτήσεις των πηγών⁴. Επί πλέον είναι σημαντικό να εντοπιστούν και εξεταστούν κεφάλαια και αντιλήψεις, που δεν έχουν ταυτιστεί ακόμα με αποσπάσματα από άλλους συγγραφείς ή Συλλογές. Είναι δυνατό να θεωρηθεί, στις περιπτώσεις αυτές, ότι παρουσιάζουν, τουλάχιστον από άποψη έκφρασης και λεξιλογίου, συχνά ίσως και στο περιεχόμενο, σχετική πρωτοτυπία.

5.2. Το «κάτοπτρο» των υπηκόων

Ο Irmischer, στο άρθρο του που ήδη αναφέρθηκε, θέτει και δικαιολογεί το ερώτημα σε ποίο βαθμό ο Αγαπητός κάνει λόγο και για τους υπηκόους του Αυτοκράτορα και ποιά χαρακτηριστικά τους αποδίδει⁵. Το συμπέρασμα είναι ότι το έργο δίνει πολύ λιγότερες πληροφορίες για τους υπηκόους, απ' ό τι για τον Ηγεμόνα, και αυτό δεν οφείλεται μόνο στο θέμα του έργου, αλλά αντανακλά και το πνεύμα και τις αντιλήψεις της εποχής της συγγραφής του⁶. Είναι, εντούτοις, ιδιαίτερα χρήσιμο και θα επιδιωχθεί στο άρθρο αυτό να αξιοποιηθούν οι θολές και έμμεσες πληροφορίες, οι υπαινιγμοί, πολλές φορές ίσως του Αγαπητού, ώστε να συγκροτηθεί το «κάτοπτρο των υπηκόων». Θα γίνει προσπάθεια να διαφωτιστεί η απορία αν ο Αγαπητός, σκιαγραφώντας το πορτραίτο του Αυτοκράτορα, διατηρούσε, στο βάθος της συλληψής του έστω, κάποια αντίστοιχη αντίληψη για τη θέση των υπηκόων στο κοινωνικό σύστημα της εποχής του. Ενδιαφέρον παρουσιάζουν ακόμα τα στοιχεία, με τα οποία προσδιορίζονται αυ-

1. J. I r m s c h e r, Das Bild der Untertanen, ο.π.

2. B r u n o K e i l, Epikritische Isokratesstudien, Hermes 23 (1888), σσ. 346 κ.π.

3. Στις φιλολογικές εξαρτήσεις αναφέρεται βασικά και το άρθρο του P. H e n r y, που εξετάζει ιδιαίτερα τις σχέσεις του έργου με τις βυζαντινές ανθολογίες.

4. Ο.π.

5. Στο ίδιο, σ. 508.

6. Ο.π., σ. 509.

τοί οι υπήκοοι, γιατί θα ήταν ίσως δυνατό να συναχθούν κάποια συμπεράσματα για τις συνθήκες ζωής της εποχής, διαβάζοντας έστω ανάμεσα στις γραμμές του κειμένου.

Οι πολίτες του κράτους και οι κάτοικοι της αυτοκρατορίας γενικά, που είναι το αντικείμενο της αυτοκρατορικής εξουσίας, χαρακτηρίζονται, όταν γίνεται λόγος γι' αυτούς, παράλληλα με άλλες σπανιότερες ονομασίες, που συνήθως περιλαμβάνουν μικρότερες κοινωνικές ομάδες, κυρίως ως υπήκοοι¹. Οι πρόσθετοι χαρακτηρισμοί και όροι, που αποκλίνουν, απαντούν ανάλογα με το περιεχόμενο κάθε κεφαλαίου. Ο χαρακτηρισμός «αρχόμενοι» απαντάται στα κεφάλαια 10 και 59. Η θέση των υπηκόων απέναντι στον αυτοκράτορα προσδιορίζεται στο κεφ. 59 ως εξής: Η εξουσία παρουσιάζεται ως «κλίμακα», που οδηγεί τον Αυτοκράτορα στην ουράνια ευτυχία, εφόσον ασκήσει τα αυτοκρατορικά του καθήκοντα αντιμετωπίζοντας τους υπηκόους με πατρική φροντίδα. Αμέσως γίνεται αντιληπτός ο προσανατολισμός του συγγραφέα, που είναι σαφής, και το δεύτερο τμήμα της παράστασης υπενθυμίζει ότι στο κέντρο της σύνθεσης βρίσκεται ο Αυτοκράτορας. Η ευεργεσία του και η φιλανθρωπική του δραστηριότητα ενδιαφέρει τον Αγαπητό ως μέσο, που καλλιεργεί στους υπηκόους το φόβο της εξουσίας².

Στο κεφ. 10 ο συγγραφέας διαπραγματεύεται την παραδοσιακή παρομοίωση της Πολιτείας-Σκάφους³. Οι πολίτες της Αυτοκρατορίας αποτελούν το πλήρωμα του Σκάφους και χαρακτηρίζονται πάλι ως αρχόμενοι. Ο συγγραφέας επιδιώκει να προσδιορίσει το μέγεθος της ευθύνης του Ηγεμόνα-Κυβερνήτη και αποφαινεται ότι «τα σφάλματα των ιδιωτών-πολιτών δεν προξενούν δημόσια ζημία, ενώ το λάθος του Κυβερνήτη μπορεί να προκαλέσει την καταστροφή

1. Ο χαρακτηρισμός υπήκοοι σημειώνεται ενδεικτικά ότι βρίσκεται στα κεφφ. 20,27,36, 47,48,49.

2. Κεφ. 59 «Χρήσαι δεόντως τῇ κάτω βασιλείᾳ, ἵνα κλίμαξ σοι γένηται τῆς ἄνω εὐδοξίας... Ταύτην δὲ διοικοῦσιν καλῶς οἱ πατρικὸν τοῖς δεομένοις ἐπιδεικνύοντες πόθον, καὶ ἀρχικὸν παρ' αὐτῶν ἀντιλαμβάνοντες φόβον...»

3. Η εικόνα-μεταφορά του Κράτους-Πλοίου εμφανίζεται για πρώτη φορά στην ευρωπαϊκή ποίηση σ' ένα απόσπασμα του Λυρικού Θέογνι, από τα Μέγαρα. Το κείμενο στις κλασικές εκδόσεις των Αρχαίων Ελλήνων Λυρικών Ε. Diehl, Anthologia Lyrica Graeca, αρ. 46α και Poetarum Lesbiorum Fragmenta ed. E. Lobel et D. Page, Oxford at the Clarendon press, αρ. 326. Κείμενο, εισαγωγικές παρατηρήσεις και σχόλια Αριστόξενος Σκιάδης, Αρχαϊκός Λυρισμός 2, έκδ. Καραδαμίτσα, Αθήνα 1981, σσ. 243 κ.π. Για το συγκεκριμένο φιλολογικό μοτίβο M. G. R. Bonnano, Sull'Allegoria della Nave, Rivista di Cultura Classica e Medioevale, 18 (1976), σσ. 179-197. Την παρομοίωση του Πλοίου χρησιμοποιούν για την Εκκλησία, μεταξύ άλλων, ο Ιππόλυτος Ρ. Γ. 10, 77C και ο Κλήμης, ο.π., 2, 49A. Το ρόλο του Κυβερνήτη έχει στο σκάφος της εκκλησίας ο Επίσκοπος, Const. Apost. 2.57.2.

ολόκληρου του πλοίου»¹. Και στις δύο περιπτώσεις είναι δύσκολο να διαγνώσουμε σκόπιμη παρουσία των υπηκόων στο κόσμο της σκέψης του Αγαπητού. Ο συγγραφέας ανασυγκροτεί τις παραδοσιακές εικόνες της κλασικής σκέψης, αγρυπνία του Κυβερνήτη και ευεργεσία του Ηγεμόνα, και στο πλαίσιο αυτό εντάσσει τους υπηκόους -αρχόμενοι-σαν αποδέκτες της αυτοκρατορικής φιλανθρωπίας και πλήρωμα του σκάφους της Πολιτείας².

Παρά τις διάφορες επιφυλάξεις, που έχουν διατυπωθεί³ για την αξιολόγηση του έργου, πρέπει να θεωρηθεί ότι το «κάτοπτρο» του Αγαπητού προβάλλει αντανakλάσεις, επίκαιρες κατά τον 6ο αι., και γίνεται δεκτό, σχεδόν ομόφωνα, σαν «αντιπροσωπευτική και τυπική έκφραση της πολιτικής θεωρίας της εποχής του για τον αυτοκράτορα»⁴, «σχεδιασμένη με υλιστικούς σκοπούς»⁵. Ενδιαφέρει λοιπόν να μελετηθεί η ορολογία που μεταχειρίζεται για να παρουσιάσει

1. Κεφ. 10: «Ὡσπερ ἐπὶ τῶν πλεόντων, ὅταν μὲν ὁ ναύτης σφαλῆ, μικρὰν φέρει τοῖς συμπλέουσι βλάβην, ὅταν δὲ αὐτὸς ὁ Κυβερνήτης, παντὸς ἐργάζεται τοῦ πλοίου ἀπώλειαν, οὕτω καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν, ἂν μὲν τις τῶν ἀρχομένων ἀμάρτη, οὐ τὸ κοινὸν τοσοῦτον, ὅσον ἐαυτὸν ἀδικεῖ· ἂν δὲ αὐτὸς ὁ ἄρχων, πάσης ἐργάζεται τῆς Πολιτείας τὴν βλάβην». Πρβλ. ἐπίσης κεφ. 2 και πίνακα.

2. Η *Ευεργεσία*, και ιδιαίτερα ο τύπος του *Ηγεμονία-Ευεργέτη Κοινού*, είναι κύριο στοιχείο της ελληνιστικής πολιτικής θεωρίας για τη βασιλεία. Παράλληλα η φιλανθρωπία, θεϊκή αρχικά ιδιότητα, παίρνει χριστιανικό χρωματισμό και αποτελεί βασικό στοιχείο της αντίληψης των Βυζαντινών για τον Αυτοκράτορα, που έχει στενό εννοιολογικό σύνδεσμο με την ευεργεσία, χωρίς να είναι πάντοτε δυνατή ή εύκολη η διαστολή ανάμεσα στις δύο. Για τη θέση των δύο στοιχείων στη σύνθεση της θεωρίας για τον Ηγεμόνα, καθώς και για τις συγγενικές έννοιες επιείκεια και ευποία πρβλ. W. S c h u b a r t, Das hellenistische Königsideal nach Inschriften und Papyri, Archiv für Papyrus Forschung, 12 (1937), σσ. 1 κ.π., L o t h a r W i c k e r t, Princeps und Basileus, Klio 36 (1943) Hf 1/2, σσ. 1-25, G. D o w n e y Philanthropia in Religion and Statecraft in the Fourth Century after Christ, Historia 4 (1955), σ.σ. 199 κ.π., H. H u n g e r, ΦΙΛΑΝΘΡΩΠΙΑ, eine griechische Wortprägung auf Ihrem Wege von Aeschylus bis Theodoros Metochites, Sonderabdruck aus dem Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Oesterreichischen Akademie der Wissenschaften, Hermann Böhlau Nachf., Graz- Wien - Köln, Jahrgang 1963, σσ. 1-20 Ενδιαφέρουσα αναφορά στη φιλανθρωπία ως αυτοκρατορική αρετή και βασική βιβλιογραφία Ε. Χ ρ υ σ ό ς, Το Βυζάντιο και οι Γότθοι, Συμβολή εις την εξωτερικήν πολιτικήν του Βυζαντίου κατά τον Δ' αι., Ετ. Μακ. Σπουδών (130), Θεσ/νίκη 1972, σσ. 103 κ.π., όπου αναλύεται ο λόγος του Θεμιστίου «ἐπὶ τῆς εἰρήνης Οὐάλεντι». Ιδιαίτερα για το Θεοδοῦσι, η U. A s c h e επισημαίνει ότι η παράσταση του «φιλανθρώπου βασιλέως» επεκτείνεται και στους βαρβάρους και γίνεται εργαλείο της εξωτερικής πολιτικής (Roms Weltherrschaftsidee und Aussenpolitik in der Spätantike im Spiegel der Panegyrici Latini, Habelts Dissertationsdrucke, Reihe Alte Geschichte, Hf. 16, Bonn 1983, σ. 129). Κεντρικό επιχείρημά της είναι η χαρακτηριστική διατύπωση του Pacatus: «tua benignitate pellectae omnes nationes Scythicae confluebant», από τον πανηγυρικό του έτους 389, που είναι αφιερωμένος στις res gestae του Θεοδοσίου.

3. Βλ. παραπάνω σσ. 4,11.

4. «representativer und typischer Ausdruck», I r m s c h e r, στο ίδιο, σ. 508.

5. R u b i n, στο ίδιο, σ. 71, «...mit materiellen Zwecken».

στους υπηκόους του Αυτοκράτορα ένα τόσο πολύχρηστο βιβλίο, που υπήρξε καθημερινό ανάγνωσμα και χρησιμοποιήθηκε και για σχολικό εγχειρίδιο. Με την προοπτική αυτή θα παρουσιαστούν και θα ερμηνευτούν στη συνέχεια μερικά ακόμα αξιοπρόσεχτα κεφάλαια του έργου. Ένας μοναδικός όρος, που ανήκει στην κοινωνική και τη νομική σφαίρα, ο όρος «οικέτης», συναντάται στο έργο στα κεφ. 23 και 63. Ο Αυτοκράτορας θα πρέπει να συμπεριφέρεται στους «οικέτας» του, κατά τον Αγαπητό, όπως θα ήθελε να αντιμετωπίζει τον ίδιο ο Θεός (κεφ. 23: «Τοιοῦτος γίγνου περι τούς σούς οϊκέτας, οἷον εὐχη σοι τὸν Δεσπότην γενέσθαι»). Ο όρος «οικέτης» χρησιμοποιήθηκε από την αρχαιότητα για να προσδιορίσει το δούλο που ασχολείται κυρίως με οικιακές εργασίες¹ και ο Irmischer επισημαίνει ότι ο όρος, στο σημείο αυτό του έργου του Αγαπητού,

1. I r m s c h e r, στο ίδιο, σελ. 509. Η κύρια και πιο περιορισμένη σημασία του όρου «οικέτης» είναι αυτή που αναφέρθηκε και επιβεβαιώνεται από ελληνικές και λατινικές πηγές, πεζογραφία και ποίηση. Συνοπτική έκθεση χωρίων και διαφόρων ερμηνειών στον *Thesaurus Linguae Graecae*. Το ίδιο ισχύει και για την εκκλησιαστική λογοτεχνία, όπου ο οικέτης θεωρείται «household servant or slave on the estate» (Lampe, στο ίδιο, με παραπομπές στον Κλήμεντα, το Γρηγόριο Νύσσης κ.ά.). Επισημαίνεται ότι είναι δυνατό να γίνουν δεκτές ευρύτερες εκδοχές για το νόημα του όρου. Ο *Thesaurus Linguae Graecae*, με επίκληση του λεξικού της Σούδας, παραδίδει σαν ερμηνεία ενός χωρίου του Αριστοφάνη «οικέται, οὐ μόνον οἱ θεράποντες, ἀλλὰ καὶ πάντες οἱ κατὰ τὴν οἰκίαν». Στην περίπτωση του Αγαπητού το κεφ. 63 ενισχύει την άποψη πως εδώ θα πρέπει να δεχτούμε τον όρο «οικέτης» με ευρύτερο νόημα, όπως σωστά δέχεται ο I r m s c h e r ο.π.. Μέσα στο σύνολο των σκιάβων, κατά την αρχαιότητα και τη ρωμαϊκή περίοδο, υπήρχαν διάφορες ομάδες, χωρισμένες κυρίως με βάση την απασχόληση. Η κατηγορία των δούλων με δραστηριότητες οικιακής φύσης περιλάμβανε πολυάριθμες απασχολήσεις, όχι μόνο μαγειρική και νοικοκυριό δηλαδή, αλλά και παιδαγωγούς, διαχειριστές και διοικητικούς υπαλλήλους της αυτοκρατορικής περιόδου. Πρβλ. M o s e s I. F i n l e y, *Die antike Wirtschaft*, dtv, 1982 (über. von Andreas Wittenburg), σσ. 79 π. Η κοινωνική θέση των δούλων από την αρχαιότητα πέρασε διάφορες φάσεις, ανάλογα με τις εξελίξεις στις κοινωνικοπολιτικές και κοσμοθεωρητικές αντιλήψεις κυρίως. Έτσι, μετά τη θεωρία του Αριστοτέλη για τη φυσική προέλευση της δουλείας (πρβλ. ο.π., σ. 92), απ' την πρώιμη βυζαντινή περίοδο αρχίζει στην πράξη να βελτιώνεται αισθητά, αλλά και να ενισχύεται νομοθετικά, η θέση των δούλων (πρβλ. E r n s t K o r n e m a n n, *Geschichte der Spätantike*, Verlag C.H. Beck, München, σ. 63 κ.π., όπου επισημαίνεται ότι το ποινικό δίκαιο στο πρώιμο Βυζάντιο αρχίζει να γίνεται ηπιότερο απ' την εποχή του Μ. Κωνσταντίνου και αυτό αντανακλά κυρίως στην προστασία των σκιάβων). Η στάση της εκκλησίας απέναντι στην κοινωνική ανισότητα εκφράζεται κυρίως από τους κορυφαίους εκκλησιαστικούς συγγραφείς και δημιουργεί διάφορες θεωρητικές κατασκευές για να την αντιμετωπίσει. Βεβαίως η κύρια σκέψη είναι η άποψη του Μ. Βασιλείου ότι «τῇ φύσει δούλος οὐδεὶς», πράγμα που συμφωνεί και με το αποστολικό κήρυγμα. Όμως η θεωρία συχνά υποχωρεί μπροστά στην κοινωνική πραγματικότητα και θεωρεί τη δουλεία αποτέλεσμα της αμαρτίας και «ὅτι δουλεία καὶ δεσποτεία πρόσφοροι τῷ βίῳ». Ανάλυση για το θέμα της δουλείας και την αντιμετώπισή του απ' την εκκλησιαστική φιλολογία και την πατερική σκέψη, καθώς και διεξοδική και αντιπροσωπευτική βιβλιογραφία R. Klein, *Die Sklavenfrage bei Theodoret von Kyrrhos, in Romanitas - Christianitas, Festschrift J. Straub*, Untersuchungen zur Geschichte und Literatur der Kaiserzeit, σσ. 587-633.

πρέπει να θεωρήσουμε ότι περιλαμβάνει όχι μόνο τους δούλους του Παλατιού, αλλά ολόκληρο το αυλικό κράτος¹ και αποφαινεται ότι δεν είναι δυνατά να βγουν ιδιαίτερα συμπεράσματα, απ' το σημείο στο οποίο χρησιμοποιείται².

Χριστιανικό λεξιλόγιο και πνευματικό κλίμα αντιπροσωπεύουν και οι όροι (ευεργασία, ευποιία, φιλανθρωπία) κ.α., που φαίνεται πως ο συγγραφέας συχνά τους χρησιμοποιεί χωρίς να ξεχωρίζει απόλυτα και με συνέπεια τη νοηματική διαφορά ανάμεσά τους. Αντίστοιχα συμπληρώνονται από τους τεχνικούς όρους «κρήζοντες, ευπαθείν δεόμενοι ή πένητες», που αντιπαραθέτουν τους ενδεείς υπηκόους στον Αυτοκράτορα - Ευεργέτη³.

Στο κεφ. 19 η υπακοή των πολιτών είναι προϊόν της αυτοκρατορικής φιλανθρωπίας. Έτσι όλοι υποταγμένοι τιμούν τον φιλάνθρωπο Ηγεμόνα⁴. Με προπαγανδιστική διάθεση μεταχειρίζεται εδώ ο Αγαπητός τον παραδοσιακό τύπο του Αυτοκράτορα - Κοινού Ευεργέτη (communis benefactor) και συμπληρώνει «όσοι υπακούουν παρά τη θέλησή τους, επαναστατούν όταν τους δοθεί ευκαιρία, ενώ οι αυτοκρατορικές ευεργασίες, που θεραπεύουν τις ανάγκες των υπηκόων, σταθεροποιούν την εξουσία του Ηγεμόνα»⁵. Το κεφ. 51 αναπαράγει έναν από τις πιο συνηθισμένες εικόνες της βυζαντινής αυτοκρατορικής ιδεολογίας. Η αυτοκρατορική καλωσύνη αγγίζει τους «δεομένους» υπηκόους, όπως οι ακτίνες του ήλιου θερμαίνουν τη γή⁶.

Χαρακτηριστική αναφορά στις κοινωνικές ανισότητες της εποχής γίνεται στο κεφ. 16, που θα μας απασχολήσει εκτενέστερα. Βεβαίως το έργο είναι γεμάτο από λογοτεχνικά και ηχητικά στολίδια, αντιθέσεις, παρονομασίες, ομοιο-

1. «Es sind offenbar unter οικείται nicht nur die Palastsklaven, sondern der ganze Hofstaat zu verstehen», I r m s c h e r, στο ίδιο σ. 509.

2. Ο.π.

3. Πρβλ. κεφ. 19, 45, 51 κ.τ.π.

4. Κεφ. 19 «...οὐδὲν γὰρ οὕτω πρὸς εὐνοίαν ἐφέλεκται, ὡς εὐποιίας χάρις διδομένη τοῖς κρήζουσιν».

5. Πρβλ. επίσης κεφ. 35: «Νόμιζε τότε βασιλεύειν ἀσφαλῶς, ὅταν ἐκόντων ἀνάσσης τῶν ἀνθρώπων. Τὸ γὰρ ἀκουσίως ὑποταττόμενον, στασιάζει καιροῦ λαβόμενον· τὸ δὲ τοῖς δεσμοῖς τῆς εὐνοίας κρατούμενον, βεβαίαν ἔχει πρὸς τὸ κρατοῦν τὴν εὐπείθειαν».

6. Κεφ. 51 «Ἡλίου μὲν ἔργον ἐστὶ τὸ καταλάμπειν ταῖς ἀκτίσιν τὴν κτίσιν ἄνακτος δὲ ἀρετὴ τὸ ἐλεεῖν τοῖς δεομένοις». Πρβλ. H. H u n g e r, Prooimion, Elemente der byzantinischen Kaiserideologie in den Arengen der Urkunden, Wien 1964, σσ. 175 κ.π. Στο έργο αυτό βρίσκεται συγκεντρωμένο υλικό, καθώς και βιβλιογραφία, για όλα σχεδόν τα μοτίβα, που συνθέτουν την προπαγάνδα των προοιμιών, όπως η ευεργασία και η φιλανθρωπία που αναφέρθηκαν (σημ. 48) ή άλλα που θα ακολουθήσουν. O. T r e i t i n g e r, (Die Oströmische Kaiser- und Reichsidee nach Ihrer Gestaltung im höfischen Zeremoniell, Jena 1938 (ανατ. Darmstadt 1956), σ. 160 και σημ. 17, με βάση ένα νεώτερο απόσπασμα: «ἤλθεν γὰρ ὄντως λάμπων τὴν ὑφήλιον ἄπασαν» (De caerim. I 96: 439, 2) διαπιστώνει συνδυασμό της παραδοσιακής ιδέας με θεραπευτικό συμβολισμό: «Zugleich ein Beispiel für den Sonnenkaiser und die Heilandssymbolik», ο.π.

τέλευτα κ.α.π. και γενικά χαρακτηρίζεται από εορταστικό τόνο και εκκλησιαστικό ρητορικό στόμφο¹, στοιχεία που δεν επιτρέπουν να αξιολογηθεί σωστά το περιεχόμενό του. Εντούτοις η διαπραγμάτευση στο κεφάλαιο αυτό των κοινωνικών αντιθέσεων και της διαφοράς μεταξύ πλουσίων και φτωχών καταλήγει σε μια ενδιαφέρουσα ιδέα. Αποστολή του Αυτοκράτορα είναι να απαλύνει τις διαφορές μεταξύ πτωχών και πλουσίων και να δημιουργήσει την ισότητα, με αμοιβαία εξισορρόπηση των οικονομικών τους δυνατοτήτων². Έχει επισημανθεί ήδη ότι στο Βυζάντιο η αντίληψη της «οικονομίας» έχει μεταφερθεί από τη σφαίρα της θεολογίας στο χώρο της αυτοκρατορικής ιδεολογίας και προπαγάνδας και ότι έχει διαδραματίσει κεντρικό ρόλο στην κοινωνική και οικονομική ανάπτυξή του. Μελετώντας τα προσόμια των αυτοκρατορικών εγγράφων, ο Η. Hunger έχει εξετάσει επίσης την εξέλιξη της έννοιας αυτής μέσα στα τόσο σημαντικά, από προπαγανδιστική σκοπιά, αυτά κείμενα³. Η «οικονομία» θα πρέπει, σε δεύτερη φάση, να γίνει αντιληπτή όχι μονάχα σαν οικονομία - με το αρχαίο νόημα οίκος + νέμω-, θεϊκή αρχικά ιδιότητα, αλλά και σαν καλλίτερη διευθέτηση και ταχτοποίηση, που παρουσιάζει ανάλογες αρετές όπως η ελληνική σοφία και φρόνηση⁴.

Το «θεραπευτέον», στο τέλος του κεφαλαίου, ανακαλεί ένα συγγενικό μοτίβο. Η θεραπεία, σαν ιδιότητα του Αυτοκράτορα, είναι μια κλασική παράδοση, που συνεχίστηκε στο Βυζάντιο. Εδώ παρουσιάζεται σε συσχετισμό με μια άλλη ιδιότητα, την επανόρθωση, που προέρχεται κυρίως από το χώρο του Δικαίου και είχε βασικά χαρακτήρα βελτίωσης και συμπλήρωσης του Νόμου⁵. Η θεραπεία έχει τη μορφή επανόρθωσης της κοινωνικής αδικίας.

Στο κεφ. 20 το σκηνικό μεταβάλλεται, αντιπαρατίθενται οικείοι και πολέμιοι και δίνεται η ευκαιρία να τονιστεί και η άλλη πλευρά της εικόνας του ιδανικού ηγεμόνα. «Ο Αυτοκράτορας καταβάλλει τους εχθρούς με τη δύναμη των

1. Πρβλ. Keil., στο ίδιο, σ. 347.

2. Κεφ 16 «Σφόδρα μοι δοκεῖ ἀτοπώτατον εἶναι, ὅτι πλοῦσοι καὶ πένητες ἄνθρωποι ἐξ ἀνομοίων πραγμάτων βλάβην πάσχουσιν ὁμοίαν. Οἱ μὲν γὰρ ὑπὸ τοῦ κόρου διαρρήγνυνται, οἱ δὲ ὑπὸ τοῦ λιμοῦ διαφθεῖρονται· καὶ οἱ μὲν κατέχουσι τοῦ κόσμου τὰ πέρατα, οἱ δὲ οὐκ ἔχουσι ποῦ στήσαι τὰ πέλατα. Ἴνα τοίνυν ἄμφω τῆς ὑγείας τύχωσιν, ἀφαιρέσει καὶ προσθέσει τούτους θεραπευτέον, καὶ πρὸς ἰσότητα τὴν ἀνισότητα μετενεκτέον».

3. Πρβλ. Hunger, Prooimion, σ. 160.

4. Hélène Ahrweiler, L'idéologie Politique de l'Empire Byzantin (Ελλ. μετ. Η Πολιτική Ιδεολογία της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, Αθήνα 1977, σ. 153 κ.π.). Εκτενής, ενδιαφέρουσα και αναλυτική διαπραγμάτευση του περιεχομένου του όρου Οικονομία και της εξέλιξής του στη σειρά των άρθρων του J. H. P. Reuwan, The use of Οικονομία and related terms in greek sources to about a. D. 100, Εκκλησία και Θεολογία, Εκκλησιαστική και θεολογική Επετηρίς της Ιεράς Αρχιεπισκοπής Θυατείρων και Μ. Βρετανίας II (1981), σσ. 617 κ.π., III (1982), σσ. 115 κ.π. και IV (1983), σσ. 481 κ.π.

5. Πρβλ. Hunger, Prooimion, σσ. 130 κ.π. Επίσης σσ. 103 κ.π., Επανόρθωσις Aufgabe des Kaisers im Sinne der Verbesserung und Ergänzung der Cesezte.

όπλων και νικά τους υπηκόους με τη δύναμη της άοπλης φιλανθρωπίας»¹. Ο Ηγεμόνας παρουσιάζεται απέναντι στους αντιπάλους του και τους εχθρούς της Αυτοκρατορίας νικητής και τροπαιούχος στρατηλάτης.

Πριν ολοκληρωθεί η σύντομη αυτή επισκόπηση του περιεχομένου του έργου, θα πρέπει να γίνουν λίγες παρατηρήσεις ακόμη. Ενώ το έργο είναι συνολικά μια ελεύθερη σχεδόν σύνθεση χριστιανικών και ειδωλολατρικών, ελληνικών και ελληνιστικών δηλ., καταλοίπων της φιλοσοφίας του κράτους και του Ηγεμόνα, δεν πρέπει να παραβλέψουμε μια συνειδητή προβολή της χριστιανικής πτυχής της παράστασης. Είναι ίσως ένα χαρακτηριστικό που μπορεί να αποδοθεί πρωταρχικά στην εκκλησιαστική ιδιότητα του συγγραφέα και στις γενικότερες τάσεις της εποχής. Η προεξάρχουσα χριστιανική φυσιογνωμία του έργου τονίζεται από τη φανερή και επίμονη προσπάθεια του συγγραφέα να υπογραμμίσει κατ' επανάληψη τις ανθρώπινες ιδιότητες και τη θνητή φύση του Αυτοκράτορα. Η ανθρώπινη καταγωγή του φορέα της αυτοκρατορικής εξουσίας εμφανίζεται στην αρχή σχεδόν του έργου² και επισημαίνεται ότι ο Αυτοκράτορας δεν θα πρέπει να παρασύρεται στον κρημνό της υπερηφάνειας. Το αυτοκρα-

1. Η αντιθετική παράθεση *οικείων - πολεμίων* είναι συνέχεια της παραδοσιακής ρωμαϊκής διάζευξης *domi - militiae*, που έχει διαμορφώσει στη θεωρία, αλλά και στην τέχνη, δύο διαφορετικούς τύπους παράστασης του Ηγεμόνα. Η στρατιωτική πλευρά της παράστασης είναι συνυφασμένη και με τις αυτοκρατορικές προσωνυμίες *victor* και *triumphator*, που το περιεχόμενό τους συχνά αλληλοκαλύπτεται και αφορά πάντοτε τις πολεμικές δραστηριότητες του Αυτοκράτορα. Η βασική σκέψη του κεφ. 20. «Σεπτή δικαίως ἐστὶν ἡ ἡμῶν βασιλεία ὅτι τοῖς πολεμίοις μὲν δεικνύει τὴν ἐξουσίαν, τοῖς ὑπηκόοις δὲ νέμει φιλανθρωπίαν καὶ νικῶσα ἐκείνους τῇ δυνάμει τῶν ὅπλων, τῇ ἀόπλῳ ἀγάπῃ τῶν οἰκείων ἠττάται» αντίζει με διαφορετικό τόνο και στο κεφ. 62. Πρόκειται βεβαίως και πάλι για ένα τυποποιημένο θέμα της πανηγυρικής λογοτεχνίας. Πρβλ. Π ρ ο κ ό π ι ο ς Γ α ζ α ί ο ς, Πανηγυρικός εις τον Αυτοκράτορα Αναστάσιον, Ρ. Γ. 87, 2796 Α. Για τον τύπο του Αυτοκράτορα στρατηλάτη γενικότερες πληροφορίες και αναλυτικά στοιχεία για την απεικόνισή του στην τέχνη της αυτοκρατορικής περιόδου Paul Zunker, *Prinzipat und Herrscherbild*, Gymnasium 86 (1979), σσ. 353-368. Η U. Asche (στο ίδιο, σ. 162, σημ. 123), επισημαίνει ότι ο «βασιλικός λόγος», σύμφωνα με τις προδιαγραφές του Μενάνδρου (373,1 κ.π.), είναι δομημένος διαζευτικά. Εξυμνεί αφενός μεν «τὰ κατὰ τὸν πόλεμον», που αντιστοιχοῦν στην ανδρεία, κεντρική αρετή κάθε εγκωμίου, και αφετέρου «τὰ κατ' εἰρήνην», που αντιστοιχοῦν στη δικαιοσύνη, φρόνηση και σωφροσύνη. Η ίδια παραπέμπει και στον J. Straub (*Vom Herrscherideal in der Spätantike*, Berlin 1939, ιδιαίτερα σ.155 κ.π.), ο οποίος αναλύει συνολικά τις προδιαγραφές της πανηγυρικής λογοτεχνίας και το πρότυπο του ηγεμόνα που διαμόρφωσε. Με βάση τη ρωμαϊκή αυτή παράδοση, η νίκη είναι άρρηκτα δεμένη με το πρόσωπο του αυτοκράτορα. Ο Otto Treitinger, ο.π., σ. 180, επισημαίνει ότι «der Kaiser ist die Verkörperung des Sieges». Ο ίδιος αναφέρεται στη *Gloria Romana* και τις απεικονίσεις της, σ. 160, και παρουσιάζει όλες τις εκφράσεις που έλαβε η ιδέα αυτή, κυρίως σε μεταγενέστερη εποχή. Τους εικονογραφικούς τύπους του θέματος στη βυζαντινή τέχνη εξετάζει ο André Grabar, *L'Empereur dans l'art byzantine*, σσ. 17, 39 κ.π. και κυρίως σσ. 107 κ.π.: *L' instrument de la victoire impériale*.

2. Πρβλ. κεφφ. 4 και 14

τορικό αξίωμα επιτρέπει να εξαρθεί η πλευρά εκείνη της εξουσίας που την εξισώνει με το θείο. Παράλληλα δεν παρασιωπάται η ανθρώπινη φύση και ο Αυτοκράτορας παραμένει πλάσμα της ίδιας ουσίας με τους υπόλοιπους ανθρώπους και αυτό είναι αισθητό ιδιαίτερα με τους χαρακτηρισμούς «σύνδουλοι» και «ομόδουλοι», που συνολικά αντιπαράθετουν θείο και ανθρώπινο¹.

Συνθέτοντας το πορτραίτο του Αυτοκράτορα, ο Αγαπητός συχνά μετασχηματίζει παραδοσιακά στοιχεία, δίνοντάς τους χριστιανική απόχρωση. Ο μετασχηματισμός και η επεξεργασία αυτή δεν θα πρέπει να υπερεκτιμηθεί και ούτε επιτρέπεται να διαφεύγει ότι «όλα τα υπόλοιπα στοιχεία, στο σύνολο του έργου έχουν ουδέτερη προέλευση και κατάγονται από τη φιλοσοφία και τη ρητορική»². Συνολικά, για να ολοκληρωθούν οι σκέψεις στο σημείο αυτό, θα μπορούσαμε να κάνουμε τις παρακάτω εκτιμήσεις. Οι συχνές εκφράσεις «ευ παθείν δεόμενοι», «πένητες», «κύματα της πενίας» κ.τ.π. συγκροτούν ένα κατεξοχή κοινωνικό επίπεδο σκέψης του συγγραφέα. Σίγουρα αυτή η πλευρά της σκέψης του δεν ήταν δυνατό να λάβει συγκροτημένη έκφραση σ' ένα τέτοιο έργο. Παρόλα αυτά πρέπει να υποπτευθούμε μια κοινωνική διάσταση στη σκέψη του Αγαπητού. Τη δικαιολογεί αφενός η ιδιότητά του, και την προβάλλει ξεκάθαρα εξάλλου το κεφ. 16, που διαγράφει ανησυχίες και κοινωνικούς προσανατολισμούς, με τρόπο αξιολογούμενα διάφανο, για ένα έργο της μορφής αυτής. Θα μπορούσαμε λοιπόν να δεχτούμε με αρκετή πιθανότητα ότι ο συγγραφέας είχε το βλέμμα του στραμμένο στην κοινωνική κατάσταση των κατωτέρων κυρίως κοινωνικών τάξεων και έτσι εκφράζει, με τρόπο αρκετά έμμεσο και καλυμμένο, την απαίτηση για κοινωνική δικαιοσύνη, κάτι που θα μπορούσε να ερμηνευτεί σαν αντανάκλαση συγχρόνων κοινωνικών προβλημάτων, αλλά και προβολή γενικότερης επιταγής της χριστιανικής ηθικής.

Η παράσταση της εξουσίας σαν κλίμακα, που οδηγεί στην ουράνια, αιώνια ευτυχία, είναι μια ενδιαφέρουσα ιδέα, που επανέρχεται σε δύο κεφάλαια³. Ουσιαστικά επιβάλλει βαθύτερη μελέτη και θα ήταν ενδιαφέρον να προυσδιοριστούν ενδεχόμενες φιλολογικές σχέσεις και εξαρτήσεις⁴.

1. Πρβλ. κεφφ. 8, 21, 68 κ.τ.λ.

2. H u n g e r, Die Hochsprachliche., σ. 159 και R u b i n, στο ίδιο, σ. 389.

3. Κεφφ. 59, 72.

4. O K. P r a e c h t e r, Barlaam und Joasaph, ο.π., σ. 447 και ιδιαίτερα σημ. 4, παρατηρεί σωστά ότι η βασική ιδέα είναι η εξύψωση του ανθρώπινου και η προσέγγιση του θείου, με όργανο την ευεργεσία. Χαρακτηριστικά έχει διατυπώσει την ίδια σκέψη και ο ειδωλολατρικός στοχασμός, σε λόγο του Θεμιστίου, ορ. 15, p. 133C: «μόνον δὲ ἀμβατὸς οὐρανός, ὅτω ἕνεστιν οἰκοδομεῖν τὴν ἀνάβασιν ταύτην εὐεργεσίαις ἀνθρώπων» (ο.π.). Η ιδέα του Αγαπητού είναι κάπως πλατύτερη και θέλει να καταστήσει το αυτοκρατορικό αξίωμα μέσο για απόκτηση της ουράνιας ευτυχίας και της αιώνιας μακαριότητας. Η βάση της σκέψης βρίσκεται στη χριστιανική ιδέα της «κλίμακας των αρετών», που έχει αρχή της την όραση του Ιακώβ (Γεν. 28, 12). Το θέμα αυτό ήταν ιδιαίτερα αγαπητό στην ασκητική πράξη και οδήγησε στη σκιαγραφία της τελείωσης σε τριάντα αναβαθμούς, που διαμόρφωσε ο ασκητικός

6. Το κείμενο, φιλολογική διερεύνηση

Οι σχέσεις του έργου με το μοναχικό, βιογραφικό, μυθιστόρημα Βαρλαάμ και Ιωάσαφ έχουν επισημανθεί και εξεταστεί αναλυτικά στο άρθρο του P. Henry που ήδη αναφέρθηκε¹. Η συγγραφή του μυθιστορήματος αποδίδεται από τον F. Dölger στον Ιωάννη Δαμασκηνό². Το έργο είναι επηρεασμένο από τον αττικισμό και το θέμα δείχνει ότι ιστορία δεν πρέπει να αναπτύχθηκε πρωτογενώς σε ελληνικό έδαφος. Βασίζεται σ' έναν εκχριστιανισμένο βουδιστικό μύθο, που η εξάπλωση του βουδισμού μετέφερε ως τα πέρατα του κόσμου. Ο H. G. Beck διατυπώνει την υπόθεση ότι μια μεταγενέστερη επεξεργασία του μυθιστορήματος μπορεί να προέρχεται από τον Ιωάννη Δαμασκηνό³. Η διήγηση περιλαμβάνει σε δύο σημεία ένα σύντομο «αυτοκρατορικό κάτοπτρο». Και τα δύο τμήματα αντιστοιχούν, στο μεγαλύτερο μέρος τους, με κεφάλαια από το έργο του Αγαπητού⁴.

Μία από τις γνωστότερες βυζαντινές Συλλογές - Απανθίσματα είναι η Συλλογή Γνωμών από ειδωλολατρικά και χριστιανικά έργα που συντάξε γύρω στο 654 ο Μάξιμος ο Ομολογητής και έχει τον τίτλο «Κεφάλαια Θεολογικά, ήτοι Εκλογές» (Locī Communes)⁵. Τα «Ιερά Παράλληλα» του Ιωάννη Δαμασκηνού (Sacra Parallela) έχουν άμεση σχέση με το προηγούμενο έργο⁶. Τέλος η Συλλογή του Μοναχού Αντωνίου, «Μέλισσα», τον 11ο αι., είναι σύνθεση

συγγραφέας του 6ου αι., ο γνωστός με το προσωνύμιο Ιωάννης της Κλίμακος (Κείμ. P.G. 88, 596-1209). Πληροφορίες για τον συγγραφέα και την ιδέα αυτή του κλιμακωτού καθαρμού K r u m b a c h e r, στο ίδιο, σ. 143 κ.π., G. H o f f m a n, Der hl. Johannes Klimax bei Photios, Orientalia Christiana Periodica 1941, 461-479. Χαρακτηριστικά εκφράζεται η σκέψη και σε άλλους εκκλησιαστικούς συγγραφείς π.χ. Γρηγ. Νύσσης, «Πνευματική των αρετών κλίμαξ», P. G. 46, 828C.

1. Ο.π., σ. 179, σημ. 3.

2. F. D ö l g e r, Der griechische Barlaam-Roman, ein Werk des h. Johannes von Damaskos, studia Patristica et byzantina, Buch-Kunstverlag, Ettal 1953.

3. H. G. B e c k, Die Volkssprachliche Literatur der Byzantiner, in Handbuch der Altertumswissenschaft, σ. 35.

4. H. G. B e c k, Kirche und theologische Literatur im byzantinischen Reich, in Handbuch der Altertums Wissenschaft, σ. 67. Παλαιότερη έκδοση του μυθιστορήματος P.G. 96, σσ. 859-1240. Επίσης S t. J o h n D a m a s c e n e, B a r l a m a n d J o a s a p h ed. dy E.H. Warmington, with an english translation by G. R. Woodward and H. Mattingly, London, William Heinemann Ltd., Cambridge-Massachusetts, Harvard University Press, 1967. Τα κείμενα του μυθιστορήματος και άλλα, που αναφέρονται, αντιπαρατίθενται στον πίνακα.

5. Για το έργο του Μαξίμου στοιχεία και βιβλιογραφία B e c k, Kirche, σ. 440. Έκδ. P.G. 91.

6. Για τα «Ιερά Παράλληλα» του Δαμασκηνού και τις πηγές τους B e c k, στο ίδιο, σ. 482. Επίσης C u r t W a c h s m u t h, Studien zu den griechischen Florilegien,

από τα δύο προηγούμενα έργα, πλουτισμένη με άλλες πηγές¹. Η άποψη του P. Henry ότι ο Αντώνιος και ο Μάξιμος διέσωσαν υλικό, που αντιστοιχεί σ' ένα τρίτο, χαμένο, βιβλίο των «Ιερών Παραλλήλων», αν υποθεθεί σωστή, διαφωτίζει αρκετά τις σχέσεις και τις αλληλεξαρτήσεις των πηγών².

Η αντιστοιχία κεφαλαίων του Αγαπητού με αποσπάσματα που οι Συλλογές αποδίδουν στο Φίλωνα είναι γνωστή και έχει ερευνηθεί³. Στο σημείο αυτό θα αναφερθούμε μόνον στα αποσπάσματα εκείνα που υπάρχουν στον Αγαπητό, περιλαμβάνονται στις «Συλλογές» και συναντώνται και στο μυθιστόρημα «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ». Πρέπει να σημειώσουμε ότι κεφάλαια του Αγαπητού - ή τμήματά-, που αντιστοιχούν σε αποσπάσματα του Φίλωνα και διασώζονται και στο μυθιστόρημα, δεν απαντούν στα «Ιερά Παράλληλα», ευρίσκονται όμως στους «Κοινούς Τύπους» του Μαξίμου και τη «Μέλισσα» του Αντωνίου⁴.

Στο πλέγμα των αποσπασμάτων που υφαίνουν τις αντιστοιχίες αυτές, έχουν ιδιαίτερη σημασία τα κεφ. 23 και 64, που θα αναλυθούν λεπτομερέστερα από φιλολογική σκοπιά παρακάτω. Πιστεύω ότι η ύπαρξη της περιφρασής «θείου και παντεφόρου βλέμματος» στον Αγαπητό, κεφ. 23, και στο έργο «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» έχει αποφασιστική σημασία. Μια πιο άμεση σχέση του Αγαπητού και του μυθιστορήματος θα ήταν δυνατό να γίνει δεκτή, τουλάχιστο με βάση μια κοινή Συλλογή, που είχαν υπόψη τους και οι δύο συγγραφείς. Δεν υπάρχει βέβαια σίγουρη βάση, αφού και τα ίδια τα χειρόγραφα του Μαξίμου διαφέρουν σημαντικά μεταξύ τους και η ανασυγκρότηση της σύνθεσης, εξέλιξης και διάδοσης των διαφόρων «Συλλογών Αποφθεγμάτων» δεν είναι δυνατό να γίνει με λεπτομέρειες και χωρίς αμφισβητήσεις, μετά το Στωβαίο⁵. Πάντως με την παραπάνω επιφύλαξη και χωρίς απόλυτη σιγουριά, είναι δυνατό να υποπτευθούμε ένα κλάδο της χειρόγραφης παράδοσης, που αποτέλεσε το δρόμο μεταφοράς υλικού, με μέσο τις Συλλογές, στο έργο του Αγαπητού και στη συνέχεια στο πιθανό μυθιστόρημα του Δαμασκηνού.

Το κεφ. 64 έχει εξεταστεί διεξοδικά από τον P. Henry. Στην περίπτωση αυτή τα κείμενα του Βαρλαάμ και του Φίλωνα προέρχονται από συγγενέστερη

Weidmanische Buchhandlung, Berlin 1982, σσ. 90-161 και κεφ. 5, καθώς και Henry, στο ίδιο, *passim*. Έκδ. P.G. 95, 1070 κ.π. και 96, 9-467.

1. Το κείμενο της «Μέλισσας» P.G. 136. Στοιχεία και Βιβλιογραφία Beck, στο ίδιο, σ. 643.

2. Για τις σχέσεις ανάμεσα στις διάφορες Ανθολογίες, το μυθιστόρημα Βαρλαάμ -Ιωάσαφ και το κείμενο του Αγαπητού πρβλ. Krummhaefer, *Byzantinische Literatur* σ. 600, Henry, στο ίδιο, σ. 285 και ιδιαίτερα σημ. 12, καθώς και την αντιπαραβολή των χωρίων στον πίνακα.

3. Από τον P. Henry, στο άρθρο του που αναφέρθηκε.

4. Στο ίδιο, σ. 291.

5. C. Wachsmuth, στο ίδιο, σσ. 90-99.

παράδοση, ενώ το κείμενο του Αγαπητού παρουσιάζει σημαντική απόκλιση. Η κατάληξη στο απόσπασμα του Φίλιωνα, «της θείας οργής γίνεται απαλλαγή», προσφέρει υφολογικά και μετρικά πλεονεκτήματα. Θα ήταν λογικό να δεχτούμε κάποιο κενό στο κείμενο του Αγαπητού, άποψη που φαίνεται να ευνοεί και η παράδοση των χειρογράφων¹.

7. Ο Αγαπητός και η εκκλησιαστική και θεολογική φιλολογία

Ενώ οι σχέσεις της «Εκθεσης» με το μυθιστόρημα «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» και τις Συλλογές, καθώς και οι αλληλεξαρτήσεις, και αρκετές είναι και προφανείς, το έργο παρουσιάζει ελάχιστες φιλολογικές φραστικές αντιστοιχίες με πατερικά έργα. Βεβαίως τροφοδοτείται στη μεγαλύτερη έκτασή του από γνωστούς «τόπους» της χριστιανικής διδασκαλίας και έτσι πολυάριθμα ψήγματα της σκέψης του Αγαπητού μπορούν να αναχθούν, άμεσα ή έμμεσα, μέσω των Συλλογών, σε θεολογικά έργα και να συγκριθούν με τη χριστιανική θρησκευτική διδαχή. Επιπλέον ίσως υπάρχουν ομοιότητες που δεν έχουν εντοπιστεί και ερευνηθεί.

Ορισμένα χωρία από το έργο του Γρηγορίου Ναζιανζηνού παρουσιάζουν σημαντική ομοιότητα με αποσπάσματα του Αγαπητού. Η «ματαιότητα και η μεταβολή», στοιχεία που συνθέτουν την αβεβαιότητα της ανθρώπινης ζωής, είναι αντιλήψεις διάσπαρτες στην εκκλησιαστική σκέψη, δοσμένες άλλοτε με λόγια και άλλοτε με λαϊκή διατύπωση. Ο Γρηγόριος και ο Αγαπητός μας προσφέρουν μια εικόνα παράλληλη για το θέμα. Οι συνθήκες της ανθρώπινης ζωής είναι εγγεγραμμένες σ' έναν κύκλο μεταβολής, με αλλαγές απρόβλεπτες και αστραπιαίες. Το θέμα μεταφέρεται και στο έργο «Βαρλαάμ και Ιωάσαφ» με ανάλογη διατύπωση² και βεβαίως η έρευνα των πηγών ανάγεται και πάλι στο πρόβλημα μιας κοινής βάσης, πιθανότατα μιας κοινής Συλλογής Αποφθεγμάτων, που ίσως είχαν υπόψη τους και οι τρεις συγγραφείς.

Τα κεφφ. 35 και 66 του Αγαπητού παρουσιάζουν επίσης αναλογίες με αποσπάσματα του Γρηγορίου. Η πολιτική θεωρία του Αγαπητού, που αναφέρθηκε και θεμελιώνει την σταθερότητα της εξουσίας στην υπακοή των υπηκόων με εθελούσια υποταγή³, βρίσκεται και στο Γρηγόριο⁴. Η παράδοση του κειμένου προσφέρει συγγενέστερες διατυπώσεις στην «Εκθεση» και το «Βαρλαάμ

1. P. Henry, στο ίδιο, σ. 288 και ιδιαίτερα σημ. 18.

2. Πρβλ. K. Praechter, Der Roman Barlaam und Joasaph in seinem Verhältnis zu Agapets Königsspiegel, BZ 2 (1893), σσ. 444-460.

3. Βλ. παραπάνω σ. 19 και σημ. 15.

4. Πρβλ. τα αποσπάσματα στον πίνακα. Ο Γρηγόριος χρησιμοποιεί την έκφραση «εὐνοίας δεσμῶν τηρούμενον». Η ιδέα βεβαίως της στήριξης της εξουσίας στη βούληση και όχι τη βία είναι πλατιά διαδεδομένη στην κλασική λογοτεχνία και έτσι δεν μπορούν να βγούν συμπεράσματα.

και Ιωάσαφ». Θα πρέπει να θεωρηθεί ίσως ότι ο Γρηγόριος διαμορφώνει μια πιο επεξεργασμένη μορφή του υλικού, σε σύγκριση με τα δύο προηγούμενα έργα, που είναι λαϊκότερα λογοτεχνικά προϊόντα. Στην ίδια ομιλία του Γρηγορίου, λίγες γραμμές πιο πάνω, η εκκλησιαστική ρητορική σχηματοποιεί την αντίθεση ανάμεσα στον ιδιώτη και τον άρχοντα και προβάλλει τον άριστο Ηγεμόνα, υπόδειγμα για τους υπηκόους, αντίστοιχα με τη διδασκαλία του Αγαπητού στο κεφ. 35¹. Βεβαίως οι αναλογίες της «Έκθεσης» με το έργο του Ναζιανζηνού δεν εξετάστηκαν εξαντλητικά και θα ήταν ίσως χρήσιμο να μελετηθούν και σε σχέση με πιθανές ομοιότητες με το σύνολο του έργου του Διαμασκηνού.

Δυο ακόμα εκκλησιαστικοί συγγραφείς, ο Μέγας Βασίλειος και ο Γρηγόριος Νύσσης, δίνουν υλικό για σύγκριση με τον Αγαπητό. Οι «σκιές της αμαρτίας», που συνοδεύουν την ψυχή, στο κεφ. 69 του «κατόπτρου» μας, είναι μια παραδοσιακή εικόνα, που σίγουρα θα ήταν θησαυρισμένη με διάφορες παραλλαγές στις Συλλογές και απαντάται συχνά και σε θεολογικά έργα. Το φαινόμενο της κοινωνικής αστάθειας, που φέρνει ξαφνικά τον πλούσιο στη θέση του φτωχού, θέμα ανάλογο με τον κύκλο των ανθρωπίνων πραγμάτων», που είδαμε στην προηγούμενη παράγραφο, είναι θέμα αγαπητό στα πατερικά έργα και δίνει αφορμή για παραλληλισμό του κεφ. 7 της «Έκθεσης» με ανάλογη άποψη του Μ. Βασιλείου². Το μόνο πρόχειρο συμπέρασμα, αφού βεβαίως προς την κατεύθυνση αυτή δεν έχει γίνει ιδιαίτερη εμβάθυνση, θα ήταν ίσως ότι ο Αγαπητός, παρά τη θεολογική του παιδεία, που εύλογα θα μπορούσαμε να δεχτούμε, πιθανότατα δεν είχε άμεση σχέση με τα πατερικά έργα και τα αποσπάσματα που αναφέραμε, αλλά αντλεί παραδοσιακά θέματα σε τυπική διατύπωση, από Συλλογές θρησκευτικού και χριστιανικού περιεχόμενου, παράλληλα όμως και κοσμικού, στοχασμού, γεγονός που δεν πρέπει να μας ξενίζει ιδιαίτερα, γιατί συνθέτει ένα έργο καθημερινής χρήσης με διάφανες προπαγανδιστικές επιδιώξεις. Τέλος, σημειώνεται ότι η φιλολογική έρευνα θα ήταν ίσως χρήσιμο να αναζητήσει αναλογίες της «Έκθεσης» με το σύνολο του έργου του Φίλωνα, αν και σύμφωνα με όσα αναφέρθηκαν πιο πάνω, θα πρέπει κι αυτές, αν υπάρχουν, να είναι πιθανότατα δευτερογενείς.

8. Παράρτημα - Η Ακροστιχίδα στην ελληνική εκκλησιαστική ποίηση

Ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά του σύντομου λογοτεχνικού έργου που εξετάζεται εδώ είναι η ακροστιχίδα. Η έρευνά της έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον, αν την εντάξουμε στην εξέλιξη της χριστιανικής ποίησης του 6ου αι. «Ακρόστιχον» ή «ακροστιχίς» ονομάζεται η αρχή ενός ποιήματος,

1. Βλ. Πίνακα

2. Τα κείμενα του Βασιλείου και του Γρηγορίου σε αντιστοιχία με τα κεφ. του Αγαπητού στον Πίνακα.

στο οποίο τα αρχικά γράμματα κάθε στίχου ή στροφής, όταν διαβάζονται το ένα μετά το άλλο, απαρτίζουν ένα όνομα, ένα στίχο ή την αλφαβήτα (αντίστοιχα έχουμε «μεσόστιχο», με τα μεσαία γράμματα, και «τελέστιχο» στο τέλος του στίχου)¹. Ο Κ. Krumbacher επισημαίνει ότι στην ελληνική δεν υπάρχει ο όρος «ακρόστιχο» και χρησιμοποιείται ο όρος «ακροστίχιο», που δηλώνει την αρχή ενός στίχου². Η αποστολή του ακροστίχου είναι σημαντική σ' ένα λογοτεχνικό έργο για τον Κικέρωνα (De Divinatione II 111) και ο Διονύσιος Αλικαρνασσεύς (Ρωμαϊκή Αρχαιολογία IV 62, 6) τη θεωρεί απόδειξη γνησιότητας³. Στην αρχή του αιώνα ο Krumbacher πίστευε ότι η αναφορά του ονόματος στην ακροστιχίδα πρόσφερε απόλυτη σιγουριά⁴. Όμως σήμερα η έρευνα αποφαινεται ότι η ακροστιχίδα δεν είναι απόδειξη πληρότητας και γνησιότητας του έργου⁵. Ένα χωρίο των «Αποστολικών Διαταγών» (Con. Apost. 1, 2 C. LVII) επιτρέπει μια διαφορετική ερμηνεία του όρου «ακροστίχιο» και η μαρτυρία αυτή θεμελιώνει την εκδοχή ότι στη χριστιανική ορολογία «ακρόστιχο» και «ακροτελεύτιο» είχαν την ίδια σημασία. Η λέξη «ακρόστιχο» συντίθεται ετυμολογικά από τις λέξεις «άκρον» και «στίχος». Ένα είδος ακροστιχίδας, της μορφής που περιγράψαμε πιο πάνω, προέρχεται από την Ανατολή. Η απόκρυφη λογοτεχνία και οι χρησιμοί ήταν οι βασικοί τομείς, όπου εμφανίστηκε αρχικά. Το πιο πρώιμο παράδειγμα χριστιανικής ακροστιχίδας θεωρείται η Ιησούς Χριστός Θεού Υιός Σωτήρ, που περιλαμβάνει συγχρόνως και τη συντομότερη ΙΧΘΥΣ.

Η χρήση της ακροστιχίδας είναι πολύ συνηθισμένη στην ελληνική λειτουργική και εκκλησιαστική ποίηση. Το γεγονός αυτό, παράλληλα με την εκκλησιαστική ιδιότητα του συγγραφέα της «Έκθεσης», επιβάλλει ουσιαστικότερη εμβάθυνση στην πτυχή αυτή του έργου και εντοπισμό πιθανών αντιστοιχιών με λατρευτικά κείμενα⁶. Στην ακροστιχίδα της «Έκθεσης» μπορούμε να διακρίνουμε δύο τμήματα, σχεδόν συμμετρικά. Το πρώτο μισό περιλαμβάνει το όνομα του Αυτοκράτορα Ιουστινιανού, σε δοτική, με δύο προσδιορισμούς υπερθετικού βαθμού, τον τίτλο βασιλεύς, σε δοτική, και τη γενική της προσωπικής αντωνυμίας, σε θέση γενικής αντικειμενικής. Το δεύτερο τμήμα έχει λίγο διαφορετική δομή. Περιλαμβάνει το όνομα του συγγραφέα και την ιδιότητά του με τον επιθετικό προσδιορισμό ελάχιστος. Και η δομή της ακροστιχίδας, όπως και

1. Lexikon für Theologie und Kirche, άρθ. Akrostichon.

2. Πρβλ. το άρθ. Akrostichon στη R. E.

3. «ἐς οἷς εὐρίσκονται τινες ἐμπεποιημένοι τοῖς σιβυλλείοις, ἐλέγχονται δὲ ταῖς καλοῦ-
μένωναι ἀκροστιχίαις».

4. R. E., ο.π.

5. Κ α ρ ι ο φ ἴ λ η Μ η τ σ ά κ η, Βυζαντινή Ύμνογραφία, Πατριαρχικόν Ίδρυμα Πατερικῶν Μελετών, Θεσ/νίκη 1971, τομ. Α, σσ. 242 κ.π.

6. Μερικές σκέψεις προς την κατεύθυνση αυτή θα γίνουν πιο κάτω.

ολόκληρο το έργο, παρουσιάζει έντονη επίδραση της ρητορικής. Ο χιασμός ανάμεσα στα ονόματα και τις ιδιότητες,

Βασιλεῖ Ἰουστινιανῶ
Ἀγαπητὸς Διάκονος

η ποικιλία των πτώσεων, καθώς και η νοηματική αντίθεση ανάμεσα στα επίθετα και η διαφοροποίηση του βαθμού και του αριθμού τους ανάμεσα στο πρώτο και το δεύτερο τμήμα, είναι σίγουρα ιδιαίτερα προσεγμένα.

Για την ακροστιχίδα, τη δομή και το λεξιλόγιό της πρέπει να γίνουν ακόμη οι παρακάτω παρατηρήσεις. Ο τίτλος βασιλεύς και ο χαρακτηρισμός ευσεβής είναι συνηθισμένες προσφωνήσεις για τον αυτοκράτορα τον 6ο αι.¹ Ο υπερθετικός θεϊότητας είναι σπανιότερος².

Ο χώρος στον οποίο κυρίως καλλιεργείται και ανθεί η ακροστιχίδα είναι η εκκλησιαστική ποίηση και υμνογραφία. Στον 6ο αι. τοποθετείται η ζωή και η ακμή ενός από τους σημαντικότερους εκκλησιαστικούς υμνογράφους, του Ρωμανού Μελωδού³. Στους ύμνους και τους κανόνες του Μελωδού είναι συχνή η χρήση ακροστιχίδας. Ο K. Krumbacher επεσήμανε στο έργο του δώδεκα φορές μορφή ακροστιχίδας, που περιλαμβάνει το όνομα του συγγραφέα και παρέχει πληροφορίες για το έργο, την οποία θεωρεί ιδανική μορφή ακροστιχίδας⁴. Μια πρώτη εξέταση διαπιστώνει ομοιότητες ανάμεσα στην ακροστιχίδα της «Ἐκθεσης» και ανάλογες των κανόνων του Ρωμανού. Είναι λογικό άλλωστε να υποθέσουμε ότι ο Διάκονος Αγαπητός ήταν ενημερωμένος για την ανάπτυξη της εκκλησιαστικής υμνογραφίας και είναι πολύ πιθανό να είχε προσωπική γνώση της ποίησης του Μελωδού. Πιστεύω ότι δεν πρέπει να αποκλείσουμε τελείως κάποιο επηρεασμό του Αγαπητού από την εκκλησιαστική ποίηση γενικά, ίσως

1. Τα διάφορα επίθετα και οι ονομασίες, με τις οποίες αποκαλείται ο βυζαντινός Αυτοκράτορας, βρίσκονται συγκεντρωμένα από τον G e r h a r d R ö s c h, 'Όνομα Βασιλείας, Byzantina Vindobonensia, Bd. X, Verlag der österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 1978. Το επίθετο ευσεβής, η λατινική απόδοσή του *pius*, καθώς και ο υπερθετικός ευσεβέστατος, χρησιμοποιείται σαν χαρακτηρισμός για το Θεοδόσιο I, το Θεοδόσιο II και το Βαλεντιανό και στη συνέχεια συχνά, για όλους σχεδόν τους Αυτοκράτορες, κύριως σε επιγραφές ή έγγραφα που απευθύνονται στον Αυτοκράτορα, σσ. 141 κ.π. Οι χαρακτηρισμοί, που συνοδεύουν τα ονόματα των Αυτοκρατόρων, στα πρακτικά των Οικουμενικών Συνόδων, συγκεντρωμένοι στο ευρετήριο ACO IV/III, Index generalis tomorum I-III, Pars secunda, Index prosopographicus, congesit Rodolfus Schieffer, in Aedibus Walter de Gruyter & Co, Berolini 1982. Ο χαρακτηρισμός ευσεβής και ευσεβέστατος βασιλεύς χρησιμοποιείται και για τον Ιουστινιανό, σε συνδυασμό και με άλλα επίθετα (πρβλ. ACO III p. 29,28; 38,29; 39, 3; 181, 34 κ.α., piissimus IV 1 p. 14, 31; 25,3.6.9.35 κ.α.).

2. Για το επίθετο θεϊότητας, που έχει σπανιότερη χρήση, πρβλ. R ö s c h., ο.π. και ACO ο.π. Ο Ιουστινιανός, για παράδειγμα, ονομάζεται «θειότητας και καλλίνικος βασιλεύς» ACO III p. 131,3.

3. B e c k, Kirche, σ. 425.

4. Μ η τ σ ά κ η ς, στο ίδιο, σσ. 246 κ.π.

και το Ρωμανό συγκεκριμένα. Είναι αξιοσημείωτο εντούτοις ότι τα ονόματα των Αυτοκρατόρων υπεισέρχονται στην ποίηση του Ρωμανού μόνον έμμεσα, σ' ένα μεταγενέστερο κοντάκιο¹. Εδώ ο χαρακτηρισμός βασιλεύς παρουσιάζεται μια φορά χωρίς κανένα πρόσθετο προσδιορισμό, μια φορά με το επίθετο πιστός (γεν. πληθ. πιστών βασιλέων) και μια φορά αφηρημένα ως βασιλεία (αιτ. ενικ. εὐσεβῆ βασιλεία). Το επίθετο «ελάχιστος», που προσδιορίζει το όνομα του Αγαπητού στην ακροστιχίδα του έργου του, εμφανίζεται σαν χαρακτηρισμός για το Μελωδό σ' ένα μεταγενέστερο κανόνα του Αγ. Συμεών του Στυλῆ². Θα ήταν ενδιαφέρον αν μπορούσε να αξιολογηθεί το στοιχείο αυτό και να βγουν κάποια συμπεράσματα, σε σύγκριση με την «Έκθεση».

9. Η θέση του έργου μεταξύ των βυζαντινών αυτοκρατορικών κατόπτρων

Στο «κάτοπτρο» του Αγαπητού είναι ενσωματωμένα στοιχεία, που ανήκουν σε μια παράδοση με μακροχρόνια ζωή, διατυπωμένα με έκφραση σύντομη και περιεκτική, σύμφωνα με τις απαιτήσεις της εποχής και τις ανάγκες της εκλαΐκευσης. Είναι αναμφίβολο πως τα στοιχεία αυτά έχουν επηρεάσει βαθιά την πολιτική θεωρία του Βυζαντίου στους επόμενους αιώνες και πιθανότατα το έργο του Αγαπητού έχει ασκήσει άμεση επίδραση σε μεταγενέστερα έργα παρόμοιας μορφής. Βεβαίως η παράδοση αυτή, που διακλαδίζεται σε πολυάριθμες κατευθύνσεις, είναι αδύνατο να εκτεθεί εδώ σ' όλη την έκτασή της και γι' αυτό θα γίνουν μόνον μερικές αποσπασματικές επισημάνσεις ακόμη.

Ο Αγαπητός διαμορφώνει το πορτραίτο του αυτοκράτορα, βασισιμένος κατά κύριο λόγο στη χριστιανική ηθική και στη θρησκευτική δεοντολογία. Όμως οι θεολογικές αρχές συμπλέκονται με το πλατωνικό ιδανικό του φιλοσόφου βασιλιά και την (ψευδο)ισοκρατική φιλοσοφία περί της ηγεμονίας και συναντώνται με κλασικό υλικό πολιτικής θεωρίας, που διοχετεύεται επεξεργασμένο από τα κανάλια της ρωμαϊκής και ελληνιστικής σκέψης. Η αέναη αυτή διεργασία υποδοχής και επεξεργασίας παραδοσιακών στοιχείων, που μια έκφρασή της είναι το έργο του Αγαπητού, δικαιολογεί και κάνει ενδιαφέρουσα μια επισήμανση των σχέσεων της «Έκθεσης» με προγενέστερα, σύγχρονα και μεταγενέστερα έργα.

Ο Δίον Χρυσόστομος, από τη μικρασιατική Προύσσα, επεξεργάζεται, την εποχή του Τραϊανού, τη θεωρία της βασιλείας, εμπλουτίζει την υπάρχουσα φιλοσοφική παράδοση, γίνεται κήρυκας ιδεών που αντιστοιχούν στις ανάγκες για θεωρητική επένδυση του πολιτεύματος της Ηγεμονίας και, από τη σκοπιά του άρθρου, δίνει κάποια βάση σύγκρισης με τον Αγαπητό. Σκιαγραφεί, και ο

1. Sancti Romani Melodi Cantica, Cantica genuina, ed. P. Maas and C.A. Trypanis, Oxford at the Clarendon Press, 1963, σ. 27.

2. Ο.π., τομ. II, σσ. 7,70 π. Ο κανόνας είναι προφανώς ψευδεπίγραφος.

Δίω, σε αντιθετικό σχήμα τη στάση του Ηγεμόνα απέναντι στους υπηκόους και τους εχθρούς. Πρέπει να αντιμετωπίζει τους πρώτους με μεγαλύτερη κλωσύνη απ' ό,τι οι γονείς τα παιδιά και νάναι, στους δεύτερους, φοβερότερος από τους αήττητους θεούς¹. Ο Βασιλιάς, επισημαίνει ο Δίω, πρέπει να διακρίνεται από «ακριβή δικαιοσύνη», ιδιαίτερα αυτός, γιατί βρίσκεται πάνω από τους νόμους². Αξίζει να προσεχτεί ιδιαίτερα η άποψη αυτή, σε αναλογία με παρόμοιες εκφράσεις του Αγαπητού, γιατί κατά τον 6ο αι., τόσο στη θεωρία όσο και στη νομοθεσία, επανέρχεται το θέμα της σχέσης Νόμου-Ηγεμόνα³.

1. *Dionis Chrysostomi Orationes* ed. Cuy de Bude, Teubner, tom. I, De regno II 5. «ευνούστερος δὲ τοῖς ὑπηκόοις τῶν φιλοτέκνων πατέρων, φοβερότερος δὲ τοῖς πολεμίοις τῶν ἀνικητῶν καὶ ἀμάχων θεῶν». Πρβλ. επίσης παραπάνω σ. 17 και ιδιαίτερα σημ. 54

2. Ο.π., «τῖνι δὲ ἀκριβεστέρας δικαιοσύνης ἢ τῷ μείζονι τῶν νόμων».

3. Η σχέση του Αυτοκράτορα με το Νόμο αντιμετωπίζεται από τον Αγαπητό σε δύο κυρίως κεφάλαια του έργου του. Στην αρχή της «Ἐκθεσης», κεφ. 1, επισημαίνει: «ἔδοκέ σοι (ὁ Θεὸς) τὸ σκήπτρον τῆς ἐπιγείου δυναστείας, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξῃς τοῦ δικαίου τὴν φυλακὴν, καὶ τῶν κατ' αὐτοῦ λυσάντων ἐκδιώξῃς τὴν ὑλακὴν, ὑπὸ τῶν αὐτοῦ βασιλευόμενος νόμων, καὶ τῶν ὑπὸ σὲ βασιλευόντων ἐννόμως». Στο κεφ. 27 προτρέπει επίσης «Σαυτῷ τὴν τοῦ φυλάττειν τοὺς νόμους ἐπίθεσις ἀνάγκη, ὡς μὴ ἔχων ἐπὶ γῆς τὸν δυνάμενον ἀναγκάζειν οὕτω γὰρ καὶ τῶν νόμων ἐπιδείξεις τὸ σέβας αὐτὸς πρὸ τῶν ἄλλων τοῦτους αἰδοῦμενος καὶ τοῖς ὑπηκόοις φανήσεται τὸ παρανομεῖν οὐκ ἀκίνδυνον». Η κύρια σκέψη του Αγαπητού και στα δύο σημεία είναι ότι ο Αυτοκράτορας θα πρέπει να ασκεί «εννόμως» τα καθήκοντά του. Αν και δεν υπάρχει δυνατότητα να του επιβληθεί ο σεβασμός των νόμων, ο ίδιος θα πρέπει εθελοντικά να υποτάσσεται σ' αυτούς, γιατί έτσι γίνεται το παράδειγμα, που διαπαιδαγωγεί στη φιλονομία τους υπηκόους. Στο κέντρο της επιστημονικής συζήτησης για τη «σχέση Αυτοκράτορα - Νόμου» βρίσκεται η χαρακτηριστική διατύπωση «Νόμος ἔμψυχος», που είναι μια έκφραση που χρησιμοποιείται συχνά στην ὕστερη αρχαιότητα και την πρώιμη βυζαντινὴ εποχή. Με εντυπωσιακότερο τρόπο παρουσιάζεται η ιδέα στη Νεαρά 105 του Ιουστινιανού: «ἢ (sc. τῇ βασιλέως τύχη) γὰρ καὶ αὐτοὺς ὁ Θεὸς τοὺς νόμους ὑπέθηκε, νόμον αὐτὴν ἔμψυχον καταπέμψας ἀνθρώποις»: de Consulibus, «Cap. II 4: Cui (sc. imperatori) et ipsa deus leges subjecit, legem animatam eum mittens hominibus». Η ιδέα είναι διαδομένη πλατιά, αλλά και η φρασολογία τυπική. Για τον Αναστάσιο πάλι, λέγει π.χ. ο Π ρ ο κ ό π ι ο ς «ἀλλὰ καὶ τὸν σὸν βίον νόμον ἔμψυχον καὶ παράδειγμα πρὸς σωφροσύνην τοῖς ἀρχομένοις ἐπέδειξας», ο.π., σ. 2821. Ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις και εκτενὴς βιβλιογραφία για το πρόβλημα αὐτὸ στο ἄρθρο, The title ΒΑΣΙΛΕΥΣ, by E. K. C h r y s o s, DOP 32 (1978) σσ. 31-75. Ιδιαίτερα στις σσ. 64 κ.π. αναλύεται διεξοδικά η «lex regia de imperio» και το θεσμικὸ περιεχόμενό της και παρέχεται πλήρης βιβλιογραφία. Στοιχεῖα επίσης στο G.J.D. Adlers, *Politeia and Res Publica*, Palingenesia, Bd. IV, 1969. Το θέμα αὐτὸ εἰδικά διαπραγματεύεται και τὸ ἄρθρο του Artur Steinwenter, Νόμος ἔμψυχος, *Zur Geschichte einer politischer Theorie*, Abdruck aus dem Anzeiger der phil.-hist. Klasse der Akademie der Wissenschaften in Wien, 1946, σσ. 250 κ.π. Ο Αγαπητός δεν είναι μοναδικὴ περίπτωση ἀνάμεσα στους συγγραφείς του 6ου αι. Και ἄλλους απασχολεῖ ἡ ἔκταση της εφαρμογῆς του νόμου ἢ αντιπαραθέτουν βασιλιά και νόμο, μέσα ἀπὸ διατυπώσεις συνθῶς καθιερωμένες. Ἔτσι ο Α υ δ ό ς, σ' ἄλλο ἔργο του (*De mensibus* I 3, ἐκδ. Teubner) δανείζεται τὸ κλασικὸ «ἔστι γὰρ βασιλέως μὲν τρόπος ὁ νόμος,

Τα πανηγυρικά έργα είναι κατεξοχή η μορφή λογοτεχνίας που δίνει την ευκαιρία διαπραγματεύσης του ιδεώδους πολιτεύματος και σκιαγράφησης του ιδανικού Ηγεμόνα. Ο Θεμιστίος στον Πανηγυρικό του για τον Αυτοκράτορα Θεοδόσιο επαινεί σαν κύριες ηγεμονικές αρετές την πραότητα, δικαιοσύνη και ευσέβεια, ενώ δίνει εξέχουσα θέση στη φιλανθρωπία, που θεωρεί τη μόνη που μπορεί να φέρει σε σύγκριση τον Ηγεμόνα με το Θεό¹.

Αναλογίες μπορούν να διαπιστωθούν επίσης ανάμεσα στο έργο του Αγαπητού και το λόγο «περί Βασιλείας», που εκφώνησε ο επίσκοπος Κυρήνης, Συνέσιος, για τον Αυτοκράτορα Αρκάδιο, το 399 στην Κωνσταντινούπολη, και θεωρείται, από τον Hunger², ως το αρχαιότερο «αυτοκρατορικό κάτοπτρο». Ο Αγαπητός προσφωνεί τον Ιουστινιανό στο κεφ. 5 με τη μεταφορική περιφρασση «ὡ εὐσεβείας θεότευκτον ἄγαλμα». Η έκφραση ανακαλεί την προσφιλή ορολογία του Συνεσίου, ο οποίος συχνά αποκαλεί τον Αυτοκράτορα με τους χαρακτηρισμούς «ἄγαλμα ἢ ἀνδριάς»³. Το παράδειγμα αυτό ειδικά έχει επιλεγεί, γιατί η ορολογία του Αγαπητού αποτελεί το συνδυαστικό κρίκο ανάμεσα στο Συνέσιο και μεταγενέστερα έργα και αναβιώνει χαρακτηριστικά στο λόγο του Νικηφόρου Βλεμμύδη «Ανδριάς Βασιλικός», το 14ο αι.⁴.

Τα παραδοσιακά στοιχεία και οι παρομοιώσεις είναι διάχυτα στην «Έκθεση» και βεβαίως η παρουσίασή τους δεν εξαντλείται εδώ. Στο κεφ. 52 εμφανίζεται η παρομοίωση του Αυτοκράτορα με γαλήνιο λιμάνι, που μπορούμε να υποθέσουμε ότι θα είχε λαϊκό χαρακτήρα και γενικότερη διάδοση, κρίνοντας π. χ. από το ότι, σε μια εκκλησιαστική συγκέντρωση το 518, ένας πρεσβύτερος

τυράννου δὲ νόμος ὁ τρόπος», ενώ ο Φίλωνας, που μας απασχόλησε σε άλλο σημείο, κάνει επίσης ανάλογες σκέψεις: «τάχα δ' ἐπεὶ καὶ νομοθέτης ἐμελλεν ἔσσεσθαι, πολὺ πρότερον αὐτὸς ἐγίνετο νόμος ἔμψυχός τε καὶ λογικὸς θεῖα προνοία», Vita Moses I 162. «Ὡς εὐθύς εἶναι τὸν μὲν βασιλέα νόμον ἔμψυχον τὸν δὲ νόμον βασιλέα δίκαιον» ο.π., II 4. Από διαφορετική σκοπιά και ευρύτερα εξετάζει το πρόβλημα ο H. G. B e c k, στο άρθρο NO-MOS, KANON und Staatsraison in Byzanz, Oesterreichische Akademie der Wissenschaften, philo-histor. Klasse, Sitzungsberichte, Verlag der oester. Akademie der Wissenschaft., Wien 1981, Bd. 384, σσ. 1-61. Εδώ εξετάζεται καταρχή η σχέση *Νόμου - κανόνα*, που στην εποχή του Ιουστινιανού αντιμετωπίζονται σαν ισότιμοι στην περιοχή του Δικαίου ο.π., σ. 9, και στη συνέχεια προβάλλεται η θέση ότι αφού ο Αυτοκράτορας είναι αδέσμευτος από τους νόμους (Imperator legibus solutus) βρίσκεται κατ' ακολουθία πάνω και από τους κανόνες (σσ. 13-14).

1. Themistii Orationes, ed. G. P. Gdowney, εις Θεοδόσιον, I, 19, 226 d. Επίσης παραπάνω σ. 11 και ιδιαίτερος σημ. 48.

2. Hunger, Hochsprachliche, σ. 157.

3. Πρβλ. Synesii Cyrenensis Opuscula, Nicolaus Terzachi recensuit, Romae typis regiae officinae polycraphicae, Περὶ Βασιλείας XVIII C: «τὸν βασιλέα δημιουργῶν, ὃν ἐνήργημην ἄγαλμα πάγκαλον ἰσάναι», XXVI B: «συνετατάχῳ νῦν εἰς μέρη καὶ πληρούτῳ τὸ ἄγαλμα» κ.τ.λ.

4. Πληροφορίες για το συγγραφέα και το έργο Hunger, στο ίδιο σ. 167 με αναλυτική βιβλιογραφία.

την επικαλείται σαν αυτονόητη¹. Κλισσέ, όπως η αυτοκρατορική ευεργεσία ή η άγρυπνη φροντίδα του Ηγεμόνα, δίνουν τον τόνο κατά τον 6ο αι., ιδιαίτερα σε έργα πανηγυρικού χαρακτήρα, και βεβαιώνουν την αδιάκοπη επιβίωση μιας παλιάς και βαθιά ριζωμένης παράδοσης². Μεταγενέστερος κρίκος, και απόληξη ίσως της σειράς έργων με τη μορφή του «κατόπτρου» του Αγαπητού, μπορούν να θεωρηθούν τα «παραινετικά κεφάλαια» του Βασιλείου Ι και το εκτενέστερο «κάτοπτρο» του Μανουήλ ΙΙ, που αναφέρθηκαν παραπάνω και σημειώθηκε η ομοιότητά τους με το έργο του Αγαπητού³.

7. Επίλογος

Το άρθρο αυτό είχε σκοπό να παρουσιάσει σύντομα το έργο του Αγαπητού και να ανασύρει, με κάποια αξιολόγηση, ορισμένα από τα προβλήματα που αυτό θέτει. Με βάση τις παρατηρήσεις που προηγήθηκαν, μπορούν να γίνουν οι παρακάτω επισημάνσεις:

1. Μια κριτική έκδοση του έργου θα ήταν πάρα πολύ χρήσιμη και θα βοηθούσε στην επιστημονική μελέτη του η αξιολόγηση των βασικότερων ίσως από τα πολυάριθμα δείγματα της χειρόγραφης παράδοσης που διασώζουν την «Εκθεση». Μικρή συμβολή, σε παράλληλη κατεύθυνση, είναι και το άρθρο της κ. Tusco⁴.

2. Ορισμένα στοιχεία της σκέψης του Αγαπητού εμφανίζουν αναλογίες με την εκκλησιαστική ποίηση και τα θεολογικά έργα. Δεν έχει γίνει ακόμη εξαντλητική έρευνα όλων των πιθανών συσχετισμών, που θα μπορούσαν να προκύψουν σε σύγκριση με τέτοια έργα. Μια ολοκληρωμένη επιστημονική διερεύνηση, προς αυτή την κατεύθυνση, θα έδινε ίσως γόνιμα αποτελέσματα.

1. ACO III, p. 104.

2. Ο Corippus π.χ. χρησιμοποιεί το μοτίβο του Αυτοκράτορα «communis benefactor» για τον Ιουστινιανό ΙΙ (Flavius Cresconius Corippus In laudem Justinii Augusti minoris ed. Averil Cameron, University of London, the Athlone press 1976, I 215) ή αναφέρεται στην άγρυπνη αυτοκρατορική φροντίδα (I 55 κ.π.), στοιχείο που χρησιμοποιεί και ο Λυδός (De magistratibus, ο.π.) για τον Ιουστινιανό (III 39). Τα παραδείγματα βεβαίως δεν είναι τα μόνα.

3. Για τα έργα αυτά και τη σχέση τους με τον Αγαπητό παραπάνω σ. 7 και Η u n g e r, Hochsprachliche, σσ. 160 κ.π. Θέματα κοινά στην «Εκθεση» και τα δυο αυτά έργα είναι π.χ. οι σκιές της αμαρτίας, που ακολουθούν τον άνθρωπο (B 50), η ταπεινοφροσύνη (B 14), η ενδιαφέρουσα ορολογία σύνδουλοι (B 14, 24), η γνωστή παράσταση της ανθρωπίνης ματαιότητας (M 62,65), η χοϊκή καταγωγή του ανθρώπου (M 7: πηλόν όμοίου πηλού· 99 χούς) κ.α.

4. Παραπάνω σ. 1, σημ. 3

3. Τα Βυζαντινά Γράμματα δεν παρουσίασαν συστηματική έκθεση πολιτικής θεωρίας και φιλοσοφίας¹. Γι' αυτό ο Αγαπητός παρουσιάζει ενδιαφέρον, γιατί δίνει, σε εκλαϊκευμένη μορφή, ιδέες που κυκλοφορούσαν τον 6ο αι. και φαίνεται πως ήταν θησαυρισμένες σε διάφορες Συλλογές.

Βεβαίως δεν επιτρέπεται να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στην «Έκθεση», ούτε μπορεί να της απονεμηθεί κεντρική θέση στο σύνολο των Βυζαντινών Γραμμάτων.

1. Για την πολιτική θεωρία του Βυζαντίου γενικά Francis Dvornik, *Early Christian and Byzantine Political Philosophy*, τομ. I-II, Washington 1966. Για το έργο του Αγαπητού και τη σχέση του με το αποσπασματικό έργο του 6ου αι. «Περὶ Βασιλείας», τομ. II, σσ. 712 κ.π.

Π Ι Ν Α Κ Α Σ *

Στον παρακάτω πίνακα αντιπαραβάλλονται, για εποπτικότερη, φιλολογική κυρίως, σύγκριση διάφορα κεφάλαια του Αγαπητού, τοποθετημένα σε θεματικές ενότητες (στήλη Α, κείμενο κατά την εκδ. P.G.), με αποσπάσματα από το "Βαρολάμ και Ιωάσαφ" (στήλη Β, εκδ. Loeb, Classical Library) και χωρίς από περικοπικά και εκκλησιαστικά έργα ή από διάφορους συγγραφείς, συμπτωματικά και χωρίς εξαντλητική διερεύνηση, στην τελευταία κυρίως περίπτωση (στήλη Γ, με συγκεκριμένες βιβλιογραφικές παραπομπές κατά απόσπασμα).

Α

Β

Γ

Ι. Ο Ηγεμόνας, Κυβερνήτης του σκάφους της πολιτείας

ΚΕΦΑΛ. Β'

Ὡς κυβερνήτης ἀγορευεῖ διὰ παντός, ὁ τοῦ βασιλέως πολυόματος νοῦς διακατέχων ἀσφαλῶς τῆς εὐνομίας τοὺς οἰάκας, καὶ ἀπωθούμενος ἰσχυρῶς τῆς ἀνομίας τοὺς ρύακας, ἵνα τὸ σκάφος τῆς παγκοσμίου πολιτείας μὴ περιπίπτει κύμασιν ἀδικίας.

ΚΕΦΑΛ. Ι'

Ὡς περ ἐπὶ τῶν πλεόντων, ὅταν μὲν ὁ ναύτης σφαλῆ, μικρὰν φέρει τοῖς συμπλέουσι βλάβην· ὅταν δὲ αὐτὸς ὁ κυβερνήτης, παντὸς ἐργάζεται τοῦ πλοίου ἀπώλειαν, οὕτω καὶ ἐν ταῖς πόλεσιν, ἂν μὲν τις τῶν ἀρχομένων ἀμάρτη, οὐ τὸ κοινὸν τοσοῦτον ὅσον ἑαυτὸν ἀδικεῖ· ἂν δὲ αὐτὸς ὁ ἀρχων, πάσης ἐργάζεται τῆς πολιτείας τὴν βλάβην. Ὡς οὖν μεγάλας ὑφέξων εὐθύνας, εἴ τι παρίδοι τῶν δεόντων, μετὰ πολλῆς ἀκριβείας καὶ λεγέτω καὶ προαιτέτω.

(Τα αποσπάσματα του έργου "Βαρολάμ και Ιωάσαφ" προέρχεται ἀπ' τὶς παρ. 308 κπ., 311 κπ.)

οἰκονόμος τε τοῦ λόγου τῆς χάριτος, καὶ ψυχὸν κυβερνήτης πολλῶν, εἰς τὸν λιμένα τοῦ θεοῦ ταύτας καθορμίζων. Ἥθει γὰρ τοῦτο εἶναι πρὸ πάντων βασιλέως ἔργον, ἵνα τοὺς ἀνθρώπους διδάξῃ τὸν θεὸν φοβεῖσθαι καὶ τὸ δίκαιον τηρεῖν. Ὅ δὴ καὶ ἐποίει· ἑαυτὸν τε εἰς τὸ βασιλεύσαι τῶν παθῶν καταστίζων καὶ τοῖς ὑπ' αὐτὸν ὡς κυβερνήτης ἀριστος διακατέχων ἀκριβῶς τῆς εὐνομίας τοὺς οἰάκας. Τοῦτο γὰρ ὅρος ἀληθινῆς βασιλείας, τὸ βασιλεύειν καὶ κρατεῖν τῶν ἡδονῶν ὅπερ ἐκεῖνος ἐποίει.

παραπεμφθεῖς, γοῦν ὑπὸ τῆς φύσεως ἐπὶ πρυμνας ἀνωτάτω καὶ τοὺς οἰάκας ἐγκλεισθεῖς πηδαλιούχει τὸ κοινὸν ἀνθρώπων σκάφος σωτηρίως ἐπὶ μηδενὶ μάλλον χαίρων καὶ τερπόμενος ἢ τῷ τοῦς υπηκόους εὐεργετῆν. (Philo, Leg. ad Gaj. 7,50)

Ὡς περ γὰρ ἐπὶ τῶν πλεόντων ὅταν μὲν ναύτης σφαλῆ, μικρὰν φέρει τοῖς πλέουσι βλάβην· ὅταν δὲ ὁ κυβερνήτης παντὸς ἐργάζεται τοῦ πλοίου ἀπώλειαν· οὕτω καὶ ἐν βασιλείοις, ἂν μὲν τις τῶν ἀρχομένων ἀμάρτη, οὐ τοσοῦτον τὸ κοινὸν ὅσον ἑαυτὸν ἀδικεῖ, ἂν δὲ αὐτὸς ὁ βασιλεὺς, πάσης ἐργάζεται τῆς πολιτείας βλάβην. Ὡς μεγάλας οὖν ὑφέξων εὐθύνας, εἴ τι παρίδοις τῶν δεόντων, μετὰ πολλῆς ἀκριβείας φυλάσσε σαυτὸν ἐν τῷ ἀγαθῷ.

* Τα κείμενα χρησιμοποιούνται ἀπ' τὶς ἀντίστοιχες, ἐκδόσεις, χωρὶς ἀλλαγές, παρὰ μονάχα με ἐπουσιώδεις διορθώσεις, ἐφόσον ἦταν τελείως ἀπαραίτητες, γιὰ τὴν κατανόηση τοῦ ἀποσπάσματος.

II. Κοινή, χούκη καταγωγή

ΚΕΦΑΛ. Δ'

Ἐπί προγόνων εὐγενεία μηδεὶς ἐναβρυνέσθω· πλὸν γὰρ ἔχουσι πάντες τοῦ γένους προπάτορα, καὶ οἱ ἐν πορφύρα καὶ βύσσω καυχώμενοι, καὶ οἱ ἐν πενία καὶ νόσῳ τρυχόμενοι, καὶ οἱ διαδήματα περικείμενοι καὶ οἱ διὰ δόματα προκείμενοι. Μὴ τοίνυν εἰς πῆλινον ἐγκαυχώμεθα γένος, ἀλλ' ἐπὶ χροστώτητι σεμνυνώμεθα τρόπων.

Ἐπί προγόνων μέντοι εὐγενεία καί τῃ περί αὐτόν οὔση βασιλικὴ δόξη μηδὲως ἐναβρυνόμενος, εἰδὼς ὅτι πῆλινον ἔχομεν πάντες τοῦ γένους προπάτορα, καὶ τοῦ αὐτοῦ φουράματος ἔσμεν πλούσιοι τε καὶ πένητες, ἐν ἀβύσσῳ δὲ ταπεινοφροσύνης ἀεὶ τὸν νοῦν ἐμβάλλων, καὶ τῆς ἐκεῖθεν μακαριότητος μεμνημένος, πάροικον μὲν ἑαυτὸν τῶν ἐνταῦθα ἐλογίζετο, ἐκεῖνα δὲ ἐγίνωσκεν ἴδια εἶναι ὧν ἂν μετὰ τὴν ἐνθένδε τύχοι ἐκδημίαν.

III. Ἀστάθεια πλοῦτου

ΚΕΦΑΛ. Ζ'

Τῶν ἐπιγείων χρημάτων ὁ ἀστατος πλοῦτος τῶν ποταμίων ρευμάτων μιμεῖται τὸν δρόμον· πρὸς δλίγον μὲν ἐπιρρέων τοῖς ἔχειν νομίζουσι· μετ' ὀλίγον δὲ παραρρέων, εἰς ἄλλους ἀπέρχεται. Μόνος δὲ τῆς εὐποιίας ὁ θησαυρὸς, μόνιμός ἐστι τοῖς κεκτημένοις αὐτόν· τῶν γὰρ ἀγαθῶν ἔργων αἱ χάριτες ἐπὶ τοὺς ποιῶντας ἐπαναστρέφουσιν.

Ἐγενεοί οὖν τοῦ ἐπιγείου πλοῦτου τὸ ἀστατον ποταμίων ὕδατων μιμεῖσθαι τὸν δρόμον.

Ἵσπερ ποταμὸς ἀφ' ὕψηλοῦ φερόμενος ἐγγίζει μὲν τοῖς παρῆστώσι τῇ ὄχθῃ, ὁμοῦ δὲ ἤψατο, καὶ εὐθὺς ἀνεχώρησεν οὕτω καὶ ἡ τοῦ πλοῦτου εὐκολία δευτάτην ἔχει καὶ ὀλισθηρὰν τὴν παρουσίαν, ἄλλους ἐξ ἄλλων παραμείβεσθαι πεφικυῖα (Bas. Hom. in Ps. LXI, PG 29)

IV. Θέση του Ηγεμόνα - Ελεημοσύνη προς τους υπηκόους

ΚΕΦΑΛ. Η

Ἀπόσιτος μὲν ὑπάρχεις ἀνθρώποις διὰ τὸ ὕψος τῆς κατὰ βασιλείας· εὐπόσιτος δὲ γίνῃ τοῖς δεομένοις διὰ τὸ κράτος τῆς ἀγῶ ἐξουσίας· καὶ ἀνοίγεις τὰ ὦτα τοῖς ὑπὸ πηνίας πολιιορκουμένοις, ἵνα εὐρησῇ τὴν τοῦ θεοῦ ἀκοὴν ἀνεωγμένην. Οἶοι γὰρ ἂν τοῖς ἥμετέροις γενόμεθα συνδούλοις τριούτον περὶ ἡμᾶς εὐήσομεν τὸν δεσπότην.

ΚΕΦΑΛ. ΚΓ

Τοιοῦτος γίνου περὶ τοὺς σοὺς οἰκέτας, ὅσον εὐχῆ σοὶ τὸν δεσπότην γενέσθαι· ὡς γὰρ ἀκούομεν, ἀκουσθησόμεθα καὶ ὡς ὁρώμεν, ὁραθησόμεθα ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ παντεφόρου βλέμματος. Προεισενέγκωμεν οὖν τῷ ἐλέω τὸν ἔλεον, ἵνα τῷ ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον ἀντιλάβωμεν.

ΚΕΦΑΛ. ΙΑ

Κύκλος τις τῶν ἀνθρώπων περιτρέχει πραγμάτων, ἄλλοτε ἄλλως φέρων αὐτὰ καὶ περιφέρων· καὶ τούτοις ἀνίσότης ἐστὶ τὸ μηδὲν τῶν παρόντων ἐν ταυτοτητι μένειν. Δεῖ οὖν σε, κοάτιστε βασιλεῦ, ἐν τῇ τούτων ἀγχιτοσῶ μεταβολῇ, ἀμετάβλητον ἔχειν τὸν εὐσεβῆ λογισμόν.

ΚΕΦΑΛ. ΙΓ

Ἴσον εἶναι χρὴ πάντοτε τοῦ βασιλέως τὸ φρόνημα· τὸ γὰρ συλλεταβάλλεσθαι ταῖς τῶν πραγμάτων μεταβολαῖς, διανοίας ἀβεβαίου τεκμήριον γίνεται· τὸ δὲ παγίως ἐν τοῖς καλοῖς ἐρηρεῖσθαι, ὡς τὸ εὐσεβές ὑμῶν ἐστήρικται κράτος, καὶ μήτε πρὸς ἀλαζον ὑπεροαιεσθαι, μήτε πρὸς ἀδυμίαν καταφθεοσθαι βεβηκότων ἐστὶν ἀσφαλῶς, καὶ ἀκοάδαντον ἐχόντων τὴν ψυχῆν.

Διὸ εὐπόσιτος ἔσο τοῖς δεομένοις, καὶ ἀνοίγῃ τὰ ὦτα τοῖς πενομένοις, ἵνα εὐρησῇ τὴν τοῦ θεοῦ ἀκοὴν ἀνεωγμένην οἷοι γὰρ τοῖς ἡμετέροις γινόμεθα συνδούλοις, τοιοῦτον περὶ ἡμᾶς εὐρήσομεν τὸν δεσπότην, καὶ ὡς ἀκούομεν ἀκουσθησόμεθα, ὡς ὁρώμεν ὁραθησόμεθα ὑπὸ τοῦ θεοῦ καὶ παντεφόρου βλέμματος. Προεισενέγκωμεν οὖν τοῦ ἐλέου τὸν ἔλεον, ἵνα τῷ ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον ἀντιλάβωμεν.

V. Ἀστάθεια τῶν ἀνθρώπων

Τὸν κύκλον πρόσεχε, ὅστις περιτρέχει τῶν ἀνθρώπων πραγμάτων, ἄλλοτε ἄλλως φέρων αὐτὰ καὶ περιφέρων· καὶ ἐν τῇ τούτων ἀγχιτοσῶ μεταβολῇ ἀμετάβλητον ἔχε τὸν εὐσεβῆ λογισμόν.

φίλωνος. - Τοιοῦτος γίνου περὶ τοὺς σοὺς οἰκέτας, ὅσον εὐχῆ σοὶ τὸν θεὸν γενέσθαι. ὡς γὰρ ἀκούομεν, ἀκουσθησόμεθα ὑπὸ τοῦ θεοῦ· καὶ ὡς ὁρώμεν ὁραθησόμεθα ὑπ' αὐτοῦ. Προεισενέγκωμεν οὖν τοῦ ἐλέου τὸν ἔλεον, ἵνα τῷ ὁμοίῳ τὸ ὅμοιον ἀντιλάβωμεν (Max. Conf., Loc. Com., PG 91, 554 C).

ἄλλὰ κύκλος τις τῶν ἡμετέρων περιτρέχει πραγμάτων, ἄλλοτε ἄλλως ἐπὶ μίας ἡμέρας πολλακίς, ἐστὶ δ' ὅτε καὶ ὥρας, φέρων μεταβολὰς. (Gr. Theol. De Paup. am., PG 35).

VI. Κολακεία

ΚΕΦΑΛ. ΙΒ'

Ἀποστρέφου τῶν κολάκων τοὺς ἀπατηλοὺς λόγους, ὡς περ τῶν κοράκων τοὺς ἀπακτικoὺς τροπούς· οἱ μὲν γὰρ τοὺς τοῦ σώματος ἐξορύττουσιν ὀφθαλμούς· οἱ δὲ, τοὺς τῆς ψυχῆς ἐξαμβλύνουσι λογισμούς, μὴ συγχωροῦντες βρᾶν τὴν τῶν πραγμάτων ἀλήθειαν. Ἡ γὰρ ἐπαινοῦσιν ἐσθ' ὅτε τὰ ψόγου ἄξια, ἢ ψέγουσι πολλάκις τὰ ἐπαίνων κρείττονα· ἵνα δυοῖν θάτερον αὐτοῖς ἀμαρτάνηται, ἢ τὸ κακὸν ἐπαινούμενον, ἢ τὸ καλὸν ὑβριζόμενον.

ΚΕΦΑΛ. ΚΒ

Ἀποδέχου τοὺς τὰ χρηστὰ συμβουλεύειν ἐθέλοντας, ἀλλὰ μὴ τοὺς κολακεύειν ἐκάστοτε σπεύδοντας. Οἱ μὲν γὰρ τὸ συμφέρον συνορῶσιν ἐν ἀληθείᾳ· οἱ δὲ ποδὲς τὰ δοκοῦντα τοῖς κράτοσιν ἀφορῶσι, καὶ τῶν σωματῶν τὰς σκιὰς μιμούμενοι, τοῖς παρ' αὐτῶν λεγομένοις συνάδουσι.

ΚΕΦΑΛ. ΙΗ'

Βασιλέα σε κατὰ ἀλήθειαν ὀρίζομαι, ὡς βασιλεύειν καὶ κρατεῖν τῶν ἡδονῶν δυνάμενον, καὶ τὸν στέφανον τῆς σωφροσύνης ἀναδησάμενον, καὶ προφύραν τῆς δικαιοσύνης ἀμφιασάμενον. Ἡ μὲν γὰρ ἄλλη ἐξουσία τὸν θάνατον ἔχει διαδοχὴν· ἡ δὲ τοιαύτη βασιλεία τὴν ἀθάνατον σώζει δι' τιμὴν· καὶ ἡ μὲν ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ λύεται· ὁ δὲ τῆς αἰωνίου κολάσεως οὐεται.

Φίλωνος· Ἀποστρέφου τῶν κολάκων τοὺς ἀπατηλοὺς λόγους. Ἐξαμβλύνοντες γὰρ τοὺς τῆς ψυχῆς λογισμούς, οὐ συγχωροῦσι (ἴδειν) τῶν πραγμάτων τὴν ἀλήθειαν. Ἡ γὰρ ἐπαινοῦσι τὰ ψόγου ἄξια, ἢ ψέγουσι πολλάκις τὰ ἐπαίνων κρείττονα. (Max. Conf., Loci Com., PG 91,567 C)

VII. Σωφροσύνη - Δικαιοσύνη

Σωφροσύνη γὰρ καὶ δικαιοσύνη ἤδη προκατῶρθωτο αὐτῷ, ὡς τὸν στέφανον τῆς σωφροσύνης ἀναδησάμενον καὶ τὴν πορφύραν τῆς δικαιοσύνης ἀμφιασάμενον.

VIII. Ευεργεσία - Υπακοή των υπηκόων

ΚΕΦΑΛ. ΙΘ'

Εἰ τὴν ἕκ πάντων βούλει καρποῦσθαι τιμὴν, γίνου τοῖς ἁπασιν ευεργέτης κοινός· οὐδέν γὰρ οὕτω πρὸς εὐνοίαν ἐφέλκεται, ὡς εὐποιίας χάρις διδομένη τοῖς χρήζουσιν. Ἡ γὰρ διὰ φόβον γινόμενη θεραπεία, κατεσχηματισμένη ἐστὶ θωπεΐα, πεπλασμένης τιμῆς ὀνόματι φενακίζουσα τοὺς αὐτῆ προσανέχοντας.

ΚΕΦΑΛ. ΔΕ'

Νόμιζε, τότε βασιλεύειν ἀσφαλῶς, ὅταν ἐκόντων ἀνάσσης τῶν ἀνθρώπων. Τὸ γὰρ ἀκουσίως ὑποτασσόμενον, στασιάζει καιροῦ λαβόμενον· τὸ δὲ τοῖς δεσμοῖς τῆς εὐνοίας κρατούμενον, βεβαίαν ἔχει πρὸς τὸ κρατοῦν τὴν εὐπειθειαν.

Ἀλλὰ καὶ τὸ ὑπήκοον οὐδέν οὕτως εἰς εὐνοίαν ἐφέλκεται, ὡς εὐποιίας χάρις διδομένη τοῖς χρήζουσιν· ἢ γὰρ διὰ φόβον γινόμενη θεραπεία, κατεσχηματισμένη ἐστὶ θωπεΐα, πεπλασμένης τιμῆς ὀνόματι φενακίζουσα τοὺς αὐτῆ προσέχοντας· καὶ τὸ ἀκουσίως ὑποταγμένον στασιάζει καιροῦ λαβόμενον· τὸ δὲ τοῖς δεσμοῖς τῆς εὐνοίας κρατούμενον βεβαίαν ἔχει πρὸς τὸ κρατοῦν τὴν εὐπειθειαν.

φίλων.- Οὐδέν οὕτως εὐάγων εἰς εὐνοίαν, ὡς ἡ τῶν ευεργετημάτων εὐφροσύνη (Max. Conf., Loci Com., PG 91, 556 B)
εἴπερ μέλλοι τῶ περιόντι τῆς ἀρετῆς ἐλθεῖν τοὺς πολλοὺς εἰς τὸ μέτριον, καὶ μὴ βία κατάρξειν, ἀλλὰ πειθοῖ προσάξεσθαι. Τὸ μὲν γὰρ ἀκούσιον, πρὸς τὸ τυραννικὸν εἶναι, καὶ οὐκ ἐπαινετόν, οὐδέ μόνιμον· φιλεῖ γὰρ τὸ βιασθέν, ὡσπερ φυτὸν βία τὸν βίαχερόν μετασπώμενον, εἰς ἑαυτὸ πάλιν ἀφεθὲν ἀνατρέχειν· τὸ δ' ἔκ προαιρέσεως ἐννομιωτάτων τε ἅμα καὶ ἀσφαλέστατον, εὐνοίας δεσμῶ τηρούμενον. (Gr. Theol., II or. apol., PG 96, 19 C-F).

IX. Θεός - Ηγεμόνας - Θνητός

ΚΕΦΑΛ. ΚΑ'

Τῆ μὲν οὐσία τοῦ σώματος, ἴσος παντὶ ἀνθρώπῳ ὁ βασιλεὺς, τῆ ἔξουσία δὲ τοῦ ἀξιωματος ὁμοίος ἐστὶ τῷ ἐπὶ πάντων θεῷ· οὐκ ἔχει γὰρ ἐπὶ νῆς τὸν αὐτοῦ ὑψηλότερον. Χρὴ τοίνυν αὐτὸν καὶ ὡς θεὸν μὴ ὀργίζεσθαι καὶ ὡς θνητὸν μὴ ἐπαίρεισθαι· εἰ εἰκόνι θεϊκῆ τετίμηται, ἀλλὰ καὶ εἰκόνι χοϊκῆ συμπλέκεται· δι' ἧς ἐκδιδάσκειται τὴν πρὸς πάντας ἰσότητα.

φίλων.- Τῆ μὲν οὐσία τοῦ σώματος, ἴσος παντὶ ἀνθρώπῳ ὁ βασιλεὺς· τῆ ἔξουσία δὲ τοῦ ἀξιωματος, ὁμοίος ἐστὶ τῷ ἐπὶ πάντων θεῷ· οὐκ ἔχει γὰρ ἐπὶ νῆς αὐτοῦ ὑψηλότερον. Χρὴ τοίνυν καὶ ὡς θνητὸν μὴ ἐπαίρεισθαι, καὶ ὡς θεὸν μὴ ὀργίζεσθαι. Εἰ γὰρ καὶ εἰκόνι θεϊκῆ τετίμηται, ἀλλὰ καὶ κόνει χοϊκῆ συμπλέκεται, δι' ἧς ἐκδιδάσκειται τὴν πρὸς πάντας ἀπλότητα (ὁμοιότητα). (Max. Conf., Loci Com., PG 91, 561 C)

X. Χρηστή Διοίκηση

ΚΕΦΑΛ. Δ'

Ἐγκόσμιον ὑπὸ Θεοῦ πιστευθεὶς βασιλείαν, μηδενὶ χρώ τῶν πονηρῶν πρὸς τὰς τῶν πραγμάτων διοικήσεις. Ἐν γὰρ ἂν ἐκεῖνοι κακῶς διαπράξωνται, λόγον ὑφέξει Θεῷ ὁ τὴν ἰσχύν αὐτοῖς δεδωκώς. Μετὰ πολλῆς οὖν ἐξετάσεως αἱ τῶν ἀρχόντων προβολαὶ γινέσθωσαν.

XI. Ἐλεημοσύνη

ΚΕΦΑΛ. ΑΖ'

Ὁ μεγάλης ἐξουσίας ἐπιλαβόμενος, τὸν δοτῆρα τῆς ἐξουσίας μίμεισθω κατὰ δύναμιν· εἰ γὰρ πως τὴν εἰκόνα φέρει τοῦ ἐπὶ πάντων Θεοῦ, καὶ δι' αὐτοῦ κατέχει τὴν ἐπὶ πάντων ἀρχήν, ἐν τούτῳ δὴ μάλιστα τὸν Θεὸν μιμῆσται, ἐν τῷ μηδὲν ἡγεῖσθαι τοῦ ἐλεεῖν προτιμώτερον.

Καὶ ἀληθῶς ὁ μεγάλης ἐξουσίας ἐπιλαβόμενος τὸν δοτῆρα τῆς ἐξουσίας ὀφείλει μιμεισθαι κατὰ δύναμιν· ἐν τούτῳ δὲ μάλιστα τὸν Θεὸν μιμῆσται, ἐν τῷ μηδὲν ἡγεῖσθαι τοῦ ἐλεεῖν προτιμώτερον.

Ἦδει γὰρ ὡς ὁ μεγάλης ἐξουσίας ἐπιλαβόμενος τὸν δοτῆρα τῆς ἐξουσίας ὀφείλει μιμεισθαι κατὰ δύναμιν, ἐν τούτῳ δὲ μάλιστα τὸν Θεὸν μιμῆσται, ἐν τῷ μηδὲν ἡγεῖσθαι τοῦ ἐλεεῖν προτιμώτερον.

XII. Φιλανθρωπία - Δωρεά

ΚΕΦΑΛ. Ν'

Πλέον ἀγάπα, βασιλεῦ γαληνότετε, τοὺς λαμβάνειν παρὰ σοῦ χάριτας ἱκετεύοντας, ἢ περ τοὺς σπουδάζοντας δωρεὰς σοι προσφέρειν. Τοῖς μὲν γὰρ ὀφειλέτης ἀμοιβῆς καθίστασαι· οἱ δὲ σοὶ τὸν Θεὸν ὀφειλέτην ποιῶσι, τὸν οἰκειούμενον τὰ εἰς αὐτοὺς γινόμενα, καὶ ἀμειβόμενον ἀγαθαῖς ἀντιδόσεσι τὸν φιλόθεον καὶ φιλάνθρωπόν σου σκοπόν.

Πλέον ἀγάπα, βασιλεῦ, τοὺς λαμβάνειν παρὰ σοῦ χάριτας ἱκετεύοντας, ἢ περ τοὺς σπουδάζοντας δωρεὰς σοι προσφέρειν. Τοῖς μὲν γὰρ ὀφειλέτης ἀμοιβῆς καθίσταται· οἱ δὲ σοὶ τὸν ὀφειλέτην ποιήσουσι τὸν οἰκειούμενον τὰ εἰς αὐτοὺς γινόμενα, καὶ ἀμειβόμενον ἀγαθαῖς ἀντιδόσεσιν τὸν φιλάνθρωπόν σου σκοπόν. (Max. Conf. Locī Com. PG 91, 556 A-B).

ΚΕΦΑΛ. ΜΒ'

Τους μὲν πρὸ σοῦ βασιλεῖς ἢ ἀρχὴ κατεκόμισσε· σὺ δὲ ταύτην, κράτιστε, φαιδροτέραν ἐπιήσας, ἡμερότητι κινῶν τῆς ἐξουσίας τὸν ὄγκον, καὶ χρηστότητι νικῶν τῶν προσιόντων σοὶ τὸν φόβον. Ὅθεν τῷ λιμένι τῆς σῆς γαληνότητος πάγτες προσορωσιν οἱ ἐλέους δεόμενοι καὶ τῶν κυμάτων τῆς πενίας ἀπαλαττόμενοι, εὐχαριστήριους ὕμνους σοὶ ἀναπέμπουσιν.

ΚΕΦΑΛ. ΕΓ'

Ὁ μὲν θεὸς οὐδενὸς δεῖται· ὁ βασιλεὺς δὲ μόνου θεοῦ. Μιμῶ τοίνυν τὸν οὐδενὸς δεόμενον, καὶ δαφιλεύου τοῖς αἰτούσι τὸν ἔλεον, μὴ ἀκριβολωγούμενος περὶ τοῦ ρους οἰκέτας, ἀλλὰ πᾶσι παρέχων τὰς πρὸς τὸ ζῆν αἰτήσεις. Ποῦ γὰρ κρείττον ἐστὶ διὰ ἀξίους ἐλεεῖν καὶ τοὺς ἀναξίους, ἢ τοὺς ἀξίους ἀποστρεῖν διὰ τοὺς ἀναξίους.

ΚΕΦΑΛ. ΕΔ'

Συγγνώμην αἰτούμενος ἀμαρτημάτων, συγγίνωσκε καὶ αὐτὸς τοῖς εἰς σὲ πλημμελοῦσιν· ὅτι ἀφέσει ἀντιδίδοται ἄφεσις, καὶ τῇ πρὸς τοὺς ὁμοδόλους ἡμῶν καταλλαγῇ, ἢ πρὸς θεὸν φιλίᾳ καὶ σκεύωσις.

ΚΕΦΑΛ. ΕΘ'

Ὅν τρόπον αἱ σκιάι τοῖς σώμασιν ἐπονται, οὕτως ἀμαρτίαι ταῖς ψυχαῖς ακολουθοῦσιν, ἐναργῶς τὰς πράξεις ἐξεικονίζουσαι. Διὰ τοῦτο οὐκ ἔστιν ἐν τῇ κρίσει ἀρνήσασθαι· αὐτὰ γὰρ ἐκάστου καταμαρτυρήσει τὰ πράγματα, οὐ φωνῆν ἀφιέντα, ἀλλὰ τοιαῦτα φανέντα, οἷα παρ' ἡμῶν ἐπράχθησαν.

XIII. Βασιλεὺς - Λιμὴν

THALELAEVS REV. PRESB. DIXIT:
Μόλις ποτέ ἀπὸ εὐχάριστα ἡμῶν· ὁ θεὸς τὸν λιμένα τούτου, τὸν ὀρθόδοξον λέγω βασιλέα, εἰς ὃν μετὰ θεοῦ καταφυγόντες. (ACO III, P. 104)

XIV. Θεός - Βασιλεὺς - Ἐλεημοσύνη

Φίλων· Ὁ μὲν θεὸς οὐδενὸς δεῖται· ὁ βασιλεὺς δὲ, μόνου θεοῦ. Μιμῶ τοίνυν τὸν οὐδενὸς δεόμενον καὶ δαφιλεύου τοῖς αἰτούσι τὸν ἔλεον, μὴ ἀκριβολογούμενος περὶ τοῦ ρους οἰκέτας, ἀλλὰ πᾶσι παρέχων τὰς πρὸς τὸ ζῆν ἡφορίας. Ποῦ γὰρ κρείττον ἐστὶ διὰ τοὺς ἀξίους ἐλεεῖν καὶ τοὺς ἀναξίους, καὶ μὴ τοὺς ἀξίους ὑποστρεῖν διὰ τοὺς ἀναξίους. (Mac. Conf. Loci Com. PG. 91, 159 D-F)

XV. Συγγνώμη

Διὸ μὴ μνησικακήσης τοῖς πταίοισιν· ἀλλὰ, συγγνώμην αἰτούμενος ἀμαρτημάτων συγγίνωσκε καὶ αὐτὸς τοῖς εἰς σὲ πλημμελοῦσιν, ὅτι ἀφέσει ἀντιδίδοται ἄφεσις, καὶ τῇ πρὸς τοὺς ὁμοδόλους ἡμῶν καταλλαγῇ ἢ τῆς δεσποτικῆς ὀργῆς γίνεται ἀπαλλαγή.

XVI. Σκιᾶς ἀμαρτίας

Ὅσοι πᾶσι τοῖς γενομένοις ὥμασιν ὑπὸ τοῦ θεοῦ συνυπάρχει καὶ τὸ σκιάν εἶχειν, οὕτως καὶ τῷ θεῷ δικαίον ἐστι, τοῖς τὰ κατὰ ἐλομένους, καὶ τοῖς τὰ κατὰ προτιμήσασιν ἡκολουθοῦ ἐστὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἐκάστῳ ἀπονεῖμα. (Joh. Dam., Sac. Par., PG. 95, 569 B)

Ὅσοι ἢ σκιά τῶ σώματι, οὕτως ταῖς ψυχαῖς αἱ ἀμαρτίαι παρέπονται ἐναργῶς τὰς πράξεις ἐξεικονίζουσαι. (Bas., Hom. in ps. XLVII PG 29, 337 C).

D. G. Letsios

SUMMARY

By the time Justinian I came to the throne in 527 A.D., Agapetus, a Deacon in the Great Church of God in Constantinople, i. e. Hagia Sofia, addressed to the Emperor an *Ἐκθεσις Κεφαλαίων Παραινετικών* (Exposition of Chapters of Advice). The identification of the author is impossible and the Ekthesis is dated between 527 and 548.

The numerous manuscripts of the work are late in date and the established text is that of Migne's edition in the P.G. 86.

Rhetorical influence and isokratic tradition are clearly reflected in the 72 small chapters of the work. Despite the lack of any original ideas, the deacon tells us about theological notions of empire and political theory of the imperial dignity current in the sixth century.

Agapetus' work is an early example of «Mirror of Princes» and the maxims provide correspondences to some fragments contained in Florilegia as well as to the greek version of the story of Barlaam and Joasaph the later Chapters of the Emperor Basil I and a similar work of the Emperor Manuel II.